

Марія Жувека

Свята Земля

JERUSALEM
ירושלים
أورشليم القدس

Репортаж із подорожі

Olga's Musicians
1976.

МАРІЯ ЖИЖКА

СВЯТА ЗЕМЛЯ

РЕПОРТАЖ ІЗ ПОДОРОЖІ

LIBRARY
UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH OF THE USA
So. Bound Brook, N.J. 08860

НАКЛАДОМ АВТОРА
АНГЛІЯ
1977

“THE HOLY LAND”
A TRAVELER'S REPORT
by
M. ZYZKA

©
Copyright 1977

M. ZYZKA
64 Bishop's Road
Trumpington — Cambridge

З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні
Printed in the United Kingdom by the Ukrainian Publishers Ltd.
200 Liverpool Road, London, N1 1LF

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Я вклала в цю книгу не частину історії, але лише свої власні враження від подорожі з моїм мужем, по Святій Землі — по містах і по місцях, котрі нам були відомі лише із шкільних років, коли приходив духовний отець і учив нас Божого Слова.

В мене тоді зародилася думка побачити Святу Землю, побачить Гріб Господній в Єрусалимі.

Ми, школярі, учили Старий і Новий Заповіт, як історію минулих часів. Тоді нам багато було незрозуміло. . . Але пройшли роки, десятки років промайнули. . . і лише тепер ми удостоїлися побути на Святій Землі.

Я й написала про те, що бачила.

Ми побачили всі древні міста й місця, деякі в руїнах, але деякі такими, як вони були тоді, як учив нас духовний отець.

Країна, яка називається Ізраїль, зберігає багато нерозгаданих таємниць. Вона зберігає пам'ятки дуже стародавніх часів, ремонтує і реставрує все, що ще можна, наскільки воно уціліло від землетрусів і воєн. Вона зберігає пам'ятки трьох великих релігій — християнської, жидівської і мусулманської — тому Свята Земля є Святиною цих трьох релігій, і тут кожний твердо захищає свою долю. . .

Християнин, жид і мусулманин. . .

Марія Жижка
1976.

ЛІТАКОМ ДО СВЯТОЇ ЗЕМЛІ

ТЕЛЬ-АВІВ

Літак приземлився в Тель-Авів. Як золотом облитий, сяяв він під заходящим сонцем.

Середземне море, блискуче й синє, здавалося завмерло... лише де-не-де маленька хвиля добігала берега цього чудового міста й, поспішаючи, поверталася в море...

Після перевірки паспортів і багажу, ми сіли в очікуючий на нас автобус. Ми з мужем мали гарне місце біля вікна й розглядали усе навколо.

Тель-Авів місто гучне. Обабіч широких вулиць великі кількоповерхові будинки. Автобуси і малі самоходи їдуть в чотири ряди. Після цілоденного лету в літаку, як птахи в повітрі, нам земля здавалася твердою і міцною і ми були раді, що ступаємо по ній.

Літаком ми вилетіли з Англії тоді, коли була хмура погода, а над каналом літак охопив туман. Франція зустріла дощем, а Швайцарія високими Альпами, на снігові верхів'я яких ми дивилися з літака. Місцями, між літаком і верхів'ям гір, пропливали густі хмари, тоді літак піднімався вище й летів під яскравим сонцем. Ми дивилися на зелені ліси, левади й садки, будови на горах, бачили річки й доріжки. Далі шлях наш ішов над Адріатичним морем, вздовж берегів Італії. Місцями видна жовта й гориста земля. Літак летів спокійно, без пригод. Стюардеси подавали смачну їжу, й ми почували себе бадьоро.

Літак почав знижуватися. Пілот оголосив у гучномовець: »Під нами місто Барі«.

БАРІ

Вправо від нас, ми бачимо церкву, де знаходяться — мощі Св. Миколая. В IV столітті жив і помер Св. Миколай Чудотворець. Він був замучений на смерть римським імператором Діоклетіаном в Мирі Лікійській.

Прошло 300 років і через загрозу знищення християнських могил мусулманами — турками, жителі міста Барі перенесли мощі Св. Миколая до себе в Барі. Вони побудували тут церкву, яку ми бачимо з літака.

Двічі святкують християни Св. Миколая: 6-го грудня — життя і смерть. 9-го травня — перенесення його мощів до міста Барі. Почитають його народи всього світу, бо він є покровитель мореплавців, подорожніх і дітей.

І ми, зараз, як подорожні, схилиємо наші голови перед його мощами.

У Бріндізі літак зупинився. Тут він набирав паливо. Нас не випускали з літака й ми бачили лише яскраве сонце, пальми та олеандри, а з людей — лише обслуговуючий персонал бензинової станції.

Потім ми пролітали над декількома островами Греції. Над островом Крит, дуже низько — видно було все — гори, ліси й будинки. Літак знову набрав висоти, й ми летимо над морем. Потім літак знижується, й над Кіпром дуже низько.

ОСТРІВ КІПР

Перед нами лежить земна поверхня, складена із двох гірських ланцюгів, які тягнуться зі сходу на захід, а між ними — родюча широка долина, що носить назву Мессарія. На ній помаранчові плянтації та збіжжеві поля. Провідник читає нам коротенько історію Кіпру.

— Цей острів колись був населений жидами, був колонізований фінікійцями, а потім перейшов у руки

Греції. Асирійці, перси, єгиптяни й візантійці — один від одного забирали й один одному віддавали. Так воно йшло до 1878 року, коли Туреччина почала сподіватися війни з Росією. Турецький султан передав Кіпр у руки англійської адміністрації, а в 1931 році авторитет Англії на Кіпрі ослаб. Неспокій ріс і тривав до 1960 року, аж нарешті Кіпр отримав право на самостійну й незалежну державу, але й це не принесло кіпрійцям спокою. Незгода та руйнація тривають далі.

Пролітаємо над Нікозією — столицею цього чудового острова Середземного моря. Як у панорамах бачимо, — у світлі сонця, білі будинки різного розміру — більші й менші, багато їх бездахових, у гарній зелені міста. Пнуться в небо й виблискують на сонці своїми золотими хрестами та банями прекрасні православні церкви, й тут же, як навмисно, підмішані мечеті з мінаретами, вище від будов, поблискуючи зверху півмісяцем. Кіпр — це сучасна держава двох релігій і двох народів, а також двох культур, дуже відмінних одна від другої. Трудно собі уявити силу, керівну й духовну, котра змогла б сполучити ці два народи в єдину спільноту. Вона лише зможе тримати, але ніколи сполучити... Одночасно уявляємо Св. Павла, який ішов із Варнавою й Іваном, від синагоги до синагоги, урозумляючи жидів у Христовій науці. Пересікаючи острів пішки й доходячи до Патосу, де Св. Павло осліпив лже-пророка й на вернув проконсула Сергія, який увірував і дивувався науці Господній.

Коли зібрав Св. Павло первосвящеників з Єфесії, при зустрічі в Мілеті, він сказав: »Ще одне слово кажу я вам більше — я прийшов, щоб повідомити про Царство. Тепер я знаю — ні один із вас більше не побачить мого обличчя«.

Дивне почуття охопило нас, коли ми пролітали над цим древнім містом, яке пов'язане із глибиною минулого, з часами, коли Св. Павло відвідував його, а ми лише зниженим летом пролетіли над Мілетою.

МІЛЕТА

В ті часи місто Мілета, на березі моря в Малій Азії, було розкішне й багате. Сюди прибував з одного із чотирьох головних портів із Самоса Св. Павло й тут він написав листа до Єфесян.

В 1400 році після Р. Хр. річка Меандер стала заболочуватися, береги її знищувалися — прийшла малярія і з'явилися сильні землетруси.

Зараз нам видко з літака лише маленьке сільце Балат. Від Мілети залишилися тільки руїни. Колись Мілета була міцним торговельним містом на Середземному морі — головне вонною, котра вивозилася далеко по всьому березі й до Єгипту. Руїни Мілети й зараз відвідують археологи та туристи. Ми над цими руїнами летимо низько, й добре нам видко оливні дерева, пальми, поля кавунів та великі плянтації турецького тютюну. На полях працюють жінки й мужчини. На схилах гір ми бачимо отари кіз та табуни віслюків. Не видко ні тракторів, ні інших машин. Здавалося, що тут нічого не змінилося від тих часів, коли ходив тут Св. Павло.

Провідник показав нам на амфітеатр і пояснив, що це амфітеатр грецький і він вміщав більше як 25 000 людей. Дивно, що він так зберігся серед руїн...

Серед гір видко багато розкопаних руїн старого часу, і стоять вони мовчазними свідками давноминулих, забутих подій.

Літак знову піднявся. Кіпр і Мілета зникли з наших очей і залишилася лише в нашій згадці. Ми летимо над морем. Яке воно страшенне, грізне під нами, величаве, блискуче й сине, а над нами міцним безмежним покровом прослалося блакитне небо.

Ми летіли добре, але бути на твердій землі краще.

З Тель-Авів ми виїхали автобусом на гарний шлях і їхали 60 кілометрів, коло двох годин, бо вище й вище, 2500 стіп, із прикрими викрутами по охрових горах Юдейських, піднімалися ми цим шляхом до Єрусали-

му, який ніби линув нам назустріч, опускався все нижче й нижче і поблискував світлами своїх вулиць.

ЄРУСАЛИМСЬКА НІЧ

Єрусалим іще не спав і денний гамір і ще не стих. З мінарету чувся гундосий голос муедзина: »Ле. . іл. . алла. . Магомет роз. . ул. . ал. . ал. . ум. . м. . а. Десь закричав осел — »і. . ах. . ах. . «

»Дев'ята година«, — сказав шофер, і ми під'їхали до готелю. Готель »Метрополь« — триповерховий, наша кімната ч. 19, гарна двоспальня й мала все, що потрібно. Ми з мужем стояли біля вікна. В повітрі проносився запах невидимих нам квітів. Нам хотілося хоч щонебудь розглядати, але південна ніч крицевим оксамитом покрила весь Єрусалим, лише сяяли, як лампадки, золоті зірки на небі.

... Так, це той Єрусалим, де ходив і страждав Христос, про якого батьки учили нас у дитинстві. . .

В нас прокидаються спогади із книжок, малюнків і вчення наших батьків та школи. . . І тут ми уявляємо Давида міцним героєм, а разом царем Ізраїля, компонуючого свої псалми в ранній час, на свіжому повітрі.

Уявляємо собі Соломона, який дивиться на розкоші свого храму — Пророка Ісайя і Єремії, які збирали покірну юрбу й закликали до покірности Всевишньому.

Своїм відчуттям бачимо римських вояків, закінчивших нічну сторожу перед фортецею Антонія. . . Христос прокидається після нічного відпочинку під деревом своєї любимої гори Оливної. . . (Він же син чоловічеський! Лисиці й то мають нори свої.)

Була година між 3-ою і 4-ою ранку. Це є рання зірниця і ранок Єрусалиму, столиці Ізраїля в короткому світанку між ніччю і днем. Почувся призив муедзина до молитви мусулман, і тут недалеко чується рання молитва одного рабина. Чути тихий божественний

дзвін християнських церков. Ченці в монастирях починають свої щоденні труджені дії. З вікна готелю, через бездахові будинки, на віддалі від нас, не більше 50 метрів, ми бачимо, як сонце обливає золотом каміння Голгофи й пусту могилу, де був похований Христос.

Могутньою куполою піднімається сонце, наперекір золотій бані мечеті Омар, виповнює та покриває промінням світла всі мури, ворота, пасажі і стовпи міста. Єрусалим засяяв незрівняними кольорами — золотим, кипарисово-зеленим, янтарним.

Це все є рання зірниця й ранок Єрусалиму, столиці Ізраїля — в короткому, сивому світанку між ніччю і днем. Ми вийшли з готелю і помандрували по холоденькому тихому повітрі за товстий пояс мурів Єрусалиму. Ночі тут холодні. Єрусалим не має ні річки, ні моря. До Середземного моря приблизно одна година їзди автомашиною, до річки Йордану й до Мертвого моря — півгодини. Клімат прекрасний. Єрусалим є столицею держави, яка парадоксально повна абсурду і правдивости. Це місто являє собою Святий Дім трьох релігій — християнської, юдейської та ісламу, й тут же стоять їхні різноманітні цінні побудови та символи — хитро сплетені. . . але це Свята Земля для всіх.

Храм на горі зі золотою банею є одним із самих священних монументів Ісламу. Цей храм був побудований на горі Морія, а ґрунт, на якому він стоїть, належить храмові Соломона, для будування якого Соломон брав матеріял із великих лісів Лівану.

Зараз цей храм — мечет Омар — і стоїть він поза муром жидівської «Стіни плачу». Єрусалимові — місту Давида — 3000 років. Пророки, переможці, царі — жиди, християни й мусулмани — всі припечатали тут свої слова і свої ідеї на згадку про минулі часи. Єрусалим означає — мир. Але криваві війни вирували у ньому. Людина любила його. . . Він був декілька разів зруйнований і знову відбудований. Як символ постійности — його каміння, ті самі, бралися на відбудову, знову і знову. Масивні каміння і стовпи царя Ірода бралися ві-

зантійцями, а камінням столиці хрестоносців користалися мамелюки. Кожний, хто знову будував Єрусалим, брав їх благочестиво в руки, будував із любов'ю, він вкладав душевне відчуття до своєї ідеї.

Сьогодні Єрусалим — чудове місто. З гори Скопус, на схід, над глибоким урвищем, ми бачимо пустелю Юдейську до Мертвого моря. Через долину Кедрон, на Оливну гору — сад Гетсиманський, у густих, дуже древніх оливних деревах. Західній, давно упавший, мур є жидівською »Стіною плачу«.

Легенда говорить: »Він зберігся тому, що був побудований із вірою і любов'ю, руками бідних людей«... .

Ще сьогодні, на власні очі, ми бачили, як нарід у щілини цих масивних каменів кладе скручені папірці, на яких написані слова прохання до Всевишнього. Для жидів цей мур — решта старого храму — являє собою саме святе місце на Святій Землі. Вони ходять сюди молитися і просити кращих днів у майбутньому для Ізраїля і миру для нього.

Ми ступили лише один крок назад від цього муру, і побачили поза ним величаву мечеть Омар і її розкішне півколо золотої бані з півмісяцем на шпилі. Нам здалося, що вона цікавиться подіями там, поза »Стіною плачу«.

Піднімаємося по широких сходах на подвір'я. Ліворуч, під тінню дерев, сидять мужчини на кам'яних плитах і розмовляють після своїх молитов.

Із цього вимощеного двору піднімаємося знову по мармурових сходах на майдан з кераміки й підходимо до храму на горі. Озброєний вояк входить до святині у взутті не дозволяє, бо не можна опоганювати мусульманський храм порохом з назовні. На місці цієї мечеті, так говорять, Авраам збирався принести в жертву свого сина Ісаака. Тут Соломон побудував свій храм, якого знав і Христос. Тут римляни побудували на руїнах святині свій поганський вівтар, а Магомет відвідав це місце пізніше. Переможець Халіф Омар наказав на

руїнах храму збудувати свою святиню, яку ми бачимо сьогодні.

Хрестоносці перемінили її на церкву, а Саладин — знову замінив хрест півмісяцем, і Єрусалим став одним із трьох міст Ісламу. Мусулмани вірять, що тут знаходиться географічний центр світу.

СТАРИЙ ЄРУСАЛИМ

Від свого готелю, крізь ворота Ірода, ми зайшли у криту вулицю Кадісіє — вузеньку, півтемну, вимощену широкими кам'яними плитами. Через кожні декілька кроків ми ступаємо то вверх, то вниз, сходами цієї вузенької вулички, по якій без перерви йдуть і біжать люди. Спішать з візками крамарі, біжить навантажений торбами віслюк, легко ступаючи по сходах. Товпа покупців, крамарів, бородаті рабини, араби й бедуїни в білих і рябих кефійях на голові, ідуть школярі, тихі черниці й молодь, зі всіх кінців світу. І всім вистачає місця на цій вузенькій вуличці, й ніхто нікого не штурляє.

Навколо гострий і приємний запах різноманітного зілля. Повітря змішане запахом цибулі, часнику, винограду, помаранчів, анісу й перцю. Все це продається на відкритих столах цього критого базару, обабіч згаданої вузенької вулички.

Дивно, що нема мух... На міцних гаках висять свіжі туші баранини й на столах у кошиках підскакує свіжа срібна риба. На сковородах смажать каву — далеко чути її запах. Араб тягне куре зі скляного горшка через рурку й навіть чути булькання води у склянці. Обабіч цієї вулички йдуть завулки, як щілини в кам'яних мурах. По запаху чути, що й тут живуть люди. Мимохіть ми заглянули в одну з таких щілин у каміннях... Чорна печера... Десь там далі блищить огонь, як у печі, перед ним рухається щось чорне, щось загадкове, перед пеклом, але приємний запах сві-

жого хліба доказує, що це є пекарня і цей пекар пече тут різні гатунки хліба, лавашів і булок. А хліб тут смачний.

У Єрусалимі життя й щоденний рух починаються рано. Ще сонечко не зійшло, але по тихим вулицям вже цокає своїми копитцями віслюк. До нього обабіч причеплені баки з молоком. На спині його сидить бедуїнка і поганяє віслюка — вона розвозить молоко своїм клієнтам. У годині шостій, а навіть раніше, рух і життя на Святій Землі вже цілком кипить.

ВОРОТА ЄРУСАЛИМУ

В мурі Старого Єрусалиму є 8 воріт, які існують із давніх часів. Сім із них відкриті зараз для руху. Кожні ворота мають свою історію:

Ворота Сіон — ворота Давида.

До 1948 року ними користалися паломники зі Старого міста, — до гробниці царя Давида. З 1948 року, вони були закриті, але з 1967 року, після шестиденної війни, ці пошкоджені ворота були підремонтвані і знову відкриті для руху.

Ворота Ірода — пов'язані з мусулманськими традиціями — з місцем, де будуть збиратися в день останнього суду. Ці ворота були запечатаними на протязі століть і відчинилися тоді, коли Англія зайняла Єрусалим у роках I-ої світової війни.

Ворота левів — отримали цю назву через чотирьох левів, які рельєфно викреслені на камінню над ворітьми. Християни називають їх ворітьми Св. Стефана, першого християнського мученика, який був замучений недалеко цих воріт. Але традиція дотримується назви — через левів. Мусулмани рахують, що леви старіші, як самі ворота — вони тут, у мурі — з часів Сулеймана. Крізь ці ворота, в часи 6-тиденної війни, прорвалися перші ізраїльські вояки.

Дамаські ворота — жида їх називають ворітьми Ше-

хем. Ці ворота існують із 1537 року й були почесними ворітьми для поважних гостей, у турецькі часи. Кожний новий губернатор входив у Єрусалим крізь ці ворота. Добре збереглися слова над ними: »Нема Бога, окрім Бога, і Магомет — пророк Його« (по-арабському).

Ворота Данг — (смітник), існують із часів Неемії, народженого в полоні при царі Артаксерс, у Персії. Неемія був у 444 році до Р. Хр. губернатором у Єрусалимі і почав ремонтувати зруйнований мур. Ці ворота є одні з тих, крізь які їздять самоходами. Вверху, над ворітьми, гарний рельєф квітів, але крізь ворота вивозять із Єрусалиму все непотрібне, на смітник. У часи турецької окупації ці ворота відчинялися лише тоді, коли привозилася вода до Єрусалиму з водограїв Сильван.

Нові ворота — ці ворота існують із 1887 року. Вони дали можливість рухатися людям, які жили поза муром. І ці ворота зачинилися з 1948 року, а знову відчинилися для руху в 1967 році.

Яффа ворота — В кінці XIX століття старе місто було зв'язане з фортецею низеньким валом, який був зламаний, щоб дати можливість в'їзду кайзерові Вільгельму німецькому, котрий побажав в'їхати в місто, лише крізь ці ворота, в 1898 році.

Золоті ворота — дивляться на Оливну гору, в сад Гетсиманський. Вони запечатані, відчиняється лише тоді, коли прийде Месія. Золоті ворота мають подвійні ворота й вони запечатані турецьким володарем для того, щоб забезпечити місто від входу до нього — кожного християнського Месії. Рівень порога воріт знаходиться 56 стіп нижче від майдану мечету Омар, який стоїть на горі Морія. Назовні частина воріт прикопана. Золоті ворота мають два паралельні проходи. Південний бік воріт — Ворота Милости. Північний бік воріт — Ворота Каяття.

Стародавні жидівські традиції говорять: »Запечатані Ворота Милости не будуть знову відчинені доти, доки

не повернеться Шакіна, — він в епоху Месії повернеться на гору Морія, в ті самі ворота, з яких вийшов«... .

ШЛЯХ ДО ВІФЛЕЕМУ

15-го травня, після снідання в готелі, прочани групи «Метрополь» розмістилися в автобусі й поїхали на південь від Єрусалиму, приблизно 25 кілометрів, до Віфлеєму. Шлях добрий, але дуже покручений по горах Юдейських. Голі, сиві каміння... Де-не-де вони покриті міцним шаром піску, який своїм жовтим гарячим покривалом надавав усе живуче навколо... І нема тут ані одної живої істоти. В долинах і по схилах гір пасуться вівці невеликими отарами і пасе їх один лише віслюк. Він їх рахує, він їх ганяє і зупиняє, коли потрібно. Ми наближаємося до Віфлеєму. Шлях наш пробігає серед садів оливних і пальмових дерев.

Нема з чим порівняти цього незвичайного й гарного міста на висотах Юдейських гір.

Бейт — Лехем... Дім хліба.

Місто чистеньке, й населення вітає прочан. Продає їм сувеніри, які воно виробляє з перлямутру, срібла й оливкового дерева. Зараз Віфлеєм має 24.000 населення. Бездахові кам'яні будинки чіпляються, як гнізда ластівок, по схилах гір, серед герас виноградників та оливкових дерев. Кривими, покрученими шляхами, по краю міцних гостроверхих скель, іде безконечний потік автобусів і самоходів. З автобуса ми бачимо написи — не арабського й не жидівського звичаю, як «Святої Землі табір», або «Ресторан Святих ясел»...

Спочатку всі були здивовані, але потім зрозуміли, бо тут живуть переважно християни. Вони уродженці цього міста споконвіку й дуже приємні та гостинні до прочан. Місто розташоване на двох горах посеред пасовищ та збіжжєвих полів і садків. Тут те поле, на якому Руф збирала колоски Воаза. Тут народився цар

Давид і пас вівці у свого батька наймитом. На цьому полі 1000 років пізніше, пастухи Віфлеєму почули першими — Нову Радість. (Лука 2.)

ЦЕРКВА РІЗДВА ХРИСТОВОГО

Церква Різдва Христового є древньою церквою старого християнства. Вона була побудована царицею Оленою у 326 році після Р. Хр. Потім ця церква була прикрашена її сином Костянтином Великим і вона простояла 200 років. Була пошкоджена самарянами. Імператор Юстиніян її трохи змінив. Хрестоносці в VI столітті розширили цю церкву на базиліку, яка побудована міцно з боку до ребер церкви. Ковчег її розділений на п'ять вівтарів, чотирма рядами однакових колон. Двоє сходів обабіч хорів ведуть до церкви Св. Катерини, де католики нашої групи прочан правили Службу Божу. Ми тим часом були прийняті православними греками.

Базиліка Народження Христа подібна до древньої фортеці. Вона витримувала опустошення усіх часів, війн, руйнування й залишилася вся вкупі, від IV століття і посьогодні. Свята родина зупинилася тут, де в часи римського перепису Йосип реестрував свою родину. Можливо, він мав свою власність у цьому місті? Дійсно тому, що він походив із роду Давидового, а Віфлеєм є місто Давида.

Православні греки показували нам стародавні печери й місце Народження Христа. В церкві Народження, архимандрит служить рік-у-рік православному службу у вівтарі, побудованому над печерою, над місцем, де народився Христос. Під іконостасом є вхід до печери.

Ми ступаємо своєю ногою на ці древні ступки сходів і спускаємося у Святу печеру.

Перша печера — місце Народження Христа. Друга печера — місце, де Йосипові у сні з'явився ангел і наказав тікати в Єгипет. Третя печера — де наказом Іро-

да вбивали хлопців-немовлят. Печера Народження — маленька і без вікон.

Навколо висять золоті і срібні лампадки, вони вже почорніли від гарячих огнів, за багато століть. На мармуровій підлозі вмонтована срібна зірка, навколо якої написано по-латині: (Через Діву Марію — Ісуса Христа Народження).

Ліворуч від сходів, кам'яна полиця. «Тут місце ясел — нам сказали — тут у бідних пелюшках лежало Немовлятко».

Зараз ця полиця покрита сріблом і золотом та накрита парчею. Безупинно, в коротких інтервалах, служать священники різних національностей, і процесія прочан прикладається устами до обидвох місць — де Христос народився і де лежав.

Точність місць не можна установити, бо стайня давно обернулася в порошок. Сьогодні цей масив скелі підпертий гранітними стовпами й покритий мармуром, але важливе те, що була можливість установити на земній кулі де народився Син Божий, а також факт, що Він народився. Знайдена ще одна печера — четверта. Вона має назву «Молочна печера», де перед втечею до Єгипту Св. Богородиця вронила краплю молока. Це місце є центром для жінок-прочан, як християнок, так і мусулманок, які тут, як говорить легенда, отримують завжди бажану благодать.

Провідник Абед почав розказувати історію цього святого місця. . . «Ми зайшли сюди крізь високі двері базилики Св. Катерини, а потім, переходячи храм Різдва Христового, пролізли в маленькі двері, як у нору і спустилися вниз. Ця величезна різниця навіть при вході в ці два храми принаджує кожного замислитися. Ви бачите, — говорив далі провідник, — які розкішні двері в католицькій церкві, можна навіть на коні і на верблюді в'їхати, а тут треба пролазити, схилившись».

Католицький духовник посміхнувся, але в цю хвилину провідник сказав: «Тим, що йдуть із гордістю, пот-

рібні великі двері, а ті, що йдуть із вірою до Всевишнього Господа Бога, пройдуть і в щілину до Його престолу. Це символізують двері обидвох храмів».

Тоді той же духовник сказав: «Можна голову розбити».

Провідник Абед додав: «Минуло більше, як 1500 років, але не чув, щоб хтось побив голову в цих дверях — воно було б записане».

Ми вийшли, одне по одному, крізь такі низенькі двері із церкви Різдва Христового. «Поспішаймо до автобуса, — сказав провідник, — зараз поїдемо по тому шляху, по якому втікала Свята Родина до Єгипту».

Цей шлях Йосип і Марія з Немовлям на руках, — подолали на своєму осликові за п'ять днів. Безмежно були вони раді, коли перейшли кордон й опинилися в безпечному місці від війська Ірода.

Ми, прочани, проїхали цей шлях із зупинками, автобусом, за чотири години.

Від Віфлеєму наш шлях ішов по горах Юдейських 25 кілометрів до міста Галгузі. У цьому містечку ми зайшли до каварні й випили — хто овочеву, хто содову воду. Каву, через спеку, ніхто не пив. Ми оглянули могили пророків Гада, Натана й Іона. Поїхали далі, яких 12 кілометрів, до дуба Авраама, якого він посадив власними руками. Цей дуб зберігся досьогодні. Ми зупинилися під тінню дуба. На стовбурі його побачили образок Святої Родини, православного стилю. Хто його прикріпив до стовбура дуба — нам не було сказано. Тут, під дубом, відпочивала Свята Родина. Від дуба Авраама Свята Родина пішла далі на захід — відхилилася від головного шляху.

Наш автобус, по цій без шляху долині, шукав проходу між буграми, каміннями й деревами. Нас в автобусі безмірно гойдало та кидало з одного боку на другий, гірше, як у човні серед хвиль. Від міста Губрія, ми, нарешті, знову виїхали на головний шлях і їхали без зупинки до Гази.

Газа — це древнє філістимське місто. Тут Самсон знайшов свою смерть, руйнуючи міцні колони стадіону, вбив упавшим дахом 3000 людей і сам поліг у руїнах. Свята Родина перейшла до Єгипту біля Гази і знову вона тут зупинилася, коли поверталася з Єгипту на батьківщину. Ми мали тут дуже коротку зупинку, бо знаходилися дуже близько від кордону, але встигли оглянути стародавні руїни — келії християн.

Шість стіп у квадраті, мури і дах із каміння. Ні дверей, ні вікна, лише маленька дірка-щілина, розміром в руку. Це були келії християн, які замурували себе й жили тут до смерти — молилися, їли хліб і пили воду, яку їм подавали у щілину. Одна така келія належала Святому Іларіону, який прийшов у пустелю, як було йому 20 років. 30 років прожив він у цій келії — не виходив з неї ніколи. Іларіон часто відмовлявся від хліба й від води. Він говорив: »Їжте лише стільки, щоб тіло залишилося живим! А як будеш їсти забагато — тіло стане міцним і переможе тебе«.

Друга келія належала Св. Александрі, а третя, трохи далі, черниці Сарі, яка мала в келії маленький вихід і крізь нього вилазила. Вона виходила в пустелю, подавала воду і хліб іншим, тим, які замурувалися. Сумно дивитися на ці руїни...

... Безліч християн, тисячі й тисячі, тікали в піски пустелі від жорстокости римлян, особливо при Діоклетіані. Християни тікали на південний схід, в пустелю, але тут їти не легко... Сонце широко розкинуте на небі... і так близько до землі... ноги грузнуть глибоко в піску... і безпросвітна пустеля засипала їх сліди у ньому...

Вже було темно, як ми від'їхали від Гази. В автобусі горіло світло і провідник Абед розказував про стародавні події.

СВЯТА РОДИНА В ЄГИПТІ

У Єгипті Свята Родина знайшла собі притулок — у гарній квітучій жидівській оселі, біля села Матарієй, коло піраміди Гіза, й жила тут щасливо. Вона мала при собі ті гроші й дари, які їй подарували волхви зі сходу, але вона не була вдома — вона знала й чула, що є тут чужинною.

Коли Ісусові було приблизно 2-3 роки, вона дізналася, що Ірода нема — помер.

Свята Родина покинула Єгипет і пішла на свою батьківщину, в Ізраїль. Перша її думка була повернутися до Віфлеему, бо Йосип був його уродженець, але побоялася через те, що син Ірода Архелай був такий же жорстокий, як і його батько. Так вона пішла в Назарет, у Галілеї, в те місто, звідки вийшла на перепис. Прибувши до свого старого міста в Назарет, Свята Родина розпочала своє життя наново й жила тут спокійно багато років, а Дитина росла, набиралася мудрости духовної. Ісус виучив кожну сторінку Старого Заповіту, знав напам'ять багато псалмів царя Давида, пророцтво Ісайї, а також десять Заповітів, але в золотому Єрусалимі, про якого Йому розказувала Його матір Марія, Він не був і побачив уперше, коли Йому було 12 років. При вході у ворота міста, перше враження 12-тирічного Ісуса було незмірно захоплююче. Піднявся по сходах, Його гострий зір схоплював усе у храмі — як священники в жертву приносили вмираюче ягня... Перснями піднімався дим із жертовника, до самого неба...

Його матір Марія багато Йому про це розказувала, але зараз Він бачить сам. Недалеко від храму була школа, по дорозі в Рамальяг (зараз її нема!); сюди зайшов Ісус і опинився серед учених священників. Ісус ставив їм питання, вони відповідали й дивувалися Його глибоким знанням. Тут Він залишився, лише на третій день Його знайшли тут батьки, й вони повернулися з Ним додому в Назареті«.

Абед закінчив розповідь, і ми під'їхали до готелю.

ПОДОРОЖ ДО НАЗАРЕТУ

Гарним травневим ранком ми виїхали з Єрусалиму. Зупинилися в Рамальягу, де колись був древній храм.

РАМАЛЬЯГ

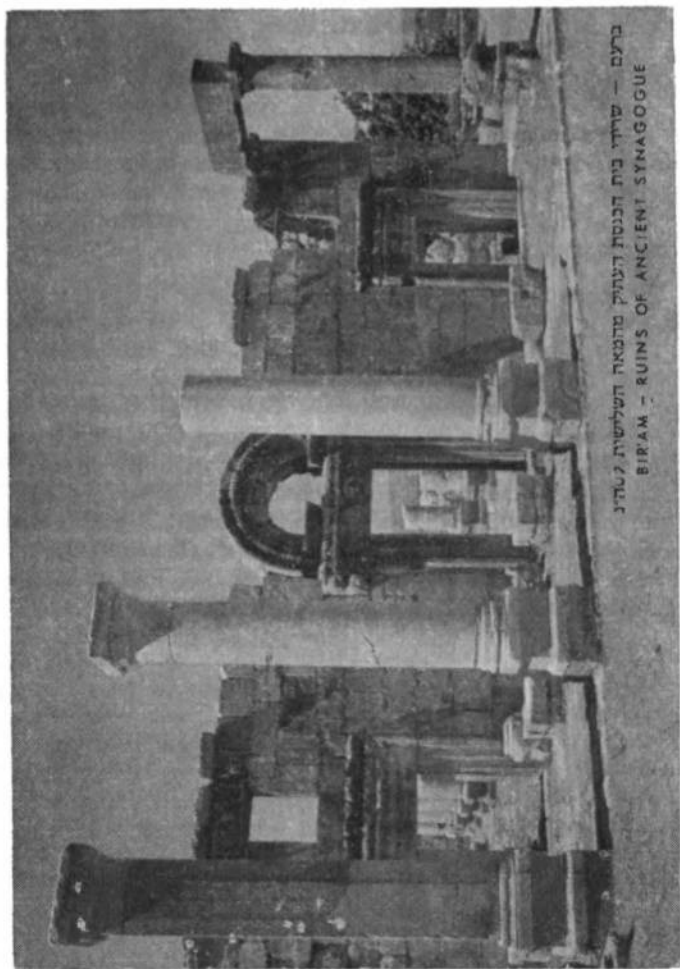
Тут колись був храм, де дванадцятирічний Ісус розмовляв із вченими священиками. Ця із III-го століття до Р. Хр. синагога зараз лежить у руїнах, але, переступаючи по цім древнім камінню, ви відчуваєте явно кроки дванадцятирічного Ісуса. Недовго ми були тут — хоч сонечко ще не сходило, але шофер поспішав їхати далі, бо слалася далека дорога, й ми їхали без зупинки до Назарету, їхали гарним шляхом і дивилися на розкішні збіжжєві поля, на великі плянтації оливкових дерев, виноградники та бананові насадження. На пагорбі вправо від нас, провідник показав нам фабрику косметики «Елени Рубінштайн».

НАЗАРЕТ

Три місця в Назареті цікавлять усіх християн. Перше з них — це Церква Благовіщення. На місці Благовіщення плита, над якою проводиться Служба Божа.

Друге місце — хата, де жила Свята Родина. Коли ви підходите до хати, то всім своїм еством бачите перед собою хлопчика — Боже Дитя, яке своїми рученятами помагає батькові в теслярстві. Мати Його навчає грамоти й біблійної мудрости.

Третє місце — це синагога, де Христос проповідував. Ще одне місце в Назареті цікавить прочан — це місце, де Христос перед своїм відходом сказав: «Пустіть діток до мене, не бороніть їм підходити до мене». Він положив руки Свої на них, та й пішов звідсіля. Зараз

ביראם — שרידי בית הכנסת העתיק מהמאה השלישית לספירה
BIR'AM — RUINS OF ANCIENT SYNAGOGUE

*Руїни синагоги, де 12-річний Христос розмовляв із
вченими первосвящениками.*

ми з мужем стоїмо тут перед невеликим басейном, який має велику лікувальну силу. Цим басейном, по Заповіту Христа, і досьгодні користаються лише діти.

Старі базари в центрі Назарету, видко, мало змінилися з часів Ісуса. Горами насипані овочі на столах крамарів. Свіжі туші баранини на гаках, а свіжа риба, тільки з озера Галілейського, блищить і кидається в ночовках. Чути стук бондарів, пиляння теслярів, різьбарі виблискують своїми долотами при виконанні чудесних художніх візерунків. З кожного дому чути приємний запах пахучого оливкового дерева. Теслярство тут дуже поширене, бо в Назареті стоять і досьгодні старі оливкові дерева, які дають м'яке дерево, розписане, як мармур, жовтими й сивими жилами. Цей, Богом даним їм, матеріял, дає можливість мешканцям Назарету бути з незапам'ятних часів теслярами і різьбарями. Кожний дім у Назареті має різьбарні прикраси, як назовні, так і всередині, від ложки до дерев'яної миски.

Посеред вузького провулку на базарі стоїть синагога. Перед нею Ісус проповідував тоном, який не сподобався слухачам, чим викликав незадоволення і поставив своє життя в небезпеку. Тут, на цьому базарі, ми стоїмо з мужем, і в наших очах постає образ Ісуса Христа, і в наших вухах бринять слова Його: «Ні один чоловік у своїй країні не може бути пророком».

Повільно проходили щасливі роки Ісуса в Назареті, роки щоденного зайняття у старій хаті, в теслярні і вивчання Біблії. Підійшов час важкого й великого завдання. Несподівано прийшла вістка в Назарет, до Ісуса, що Його двоюрідний брат Іван, там, унизу, коло річки Йордану, розпочав говорити свою могутню проповідь про Всевишнього Бога. Тисячі й тисячі біжать почути його. Й Ісус пішов серед юрби, вниз по схилах гір Галілейських до річки Йордану.

Було вже пізно, коли ми прибули з Назарету в Єрусалим. В готелі нас чекали з доброю вечерею.

БЕТАБАРА

Другого дня вранці ми поїхали до містечка Бетабари — місця охрищення Христа. На жаль, Бетабара стоїть на лівому березі річки Йордану, на землі короля Гусейна Йорданського, а ми, прочани, стоїмо на правому березі і дивимося на те місце, де охристився Христос. По той бік річки яких 30 метрів від нас, гарне плесо прозорої води, ледве-ледве рухаються там хвилі. Багато риби кружляє — табунець за табунцем — не хоче йти далі, у хвилі Мертвого моря, щоб там умирати...

(Тут недалеко, Йордан віддає свою прозору воду цьому непривітному Мертвому морю).

Вся наша група прочан опустилася із кручі до самого краю берега й умивала руки та обличчя. Були й такі, що нишком пили цю прозору воду, хоч пити було заборонено. На березі річки Йордану ми стояли тихо, схиливши голови... Тут був охрищений Христос...

Століттями стоять евкаліпти й пальми, схилившись над цією священною річкою...

САМАРІЯ

Ранком, 20-го травня, ми поїхали до Самарії. Гарний був ранок і чудова природа навколо, серед — оливкових плянтацій по горах і долині Айалон. Ми під'їхали до міста Наблус. Колись тут було місто Шехем — перша столиця Ізраїля, між двома горами: Гірізім — гора благословенна, Евал — гора прокляття.

На горі Гірізім, Авраам побудував свій перший вівтар Богові. Шехем. Зі стародавніх часів він давно розсипався в порошок, але тут залишилася секта самаритян біля гори Гірізім, і вона продовжує своє життя. На протязі сотень років самаритяни не цікавилися сусідами, лише своїми обставинами, й вони жили замкнутими спільнотами. Жиди рахують їх поганським народом, від царя Асирії, який оселився тут колоністом і тримав північних ізраїльтян, як полонених, у VIII сто-

літті до Р. Хр. Повернувши з екзилу, жиди противилися признати самаритян своїми. Таким чином самаритяни залишилися тільки на горах. Ненависть до жидів залишилася у них із двох причин.

Вони доказували, що Шехем був їхнім святим містом із того часу, як Бог заснував його на горі Гірізім. По-друге, вони були переконані, що вони й тільки вони є тим народом, який має право на Ізраїль, і це укоренилося глибоко в доктрині їхньої релігії. 400 років до Р. Хр. вони побудували свій храм на горі Гірізім. Минули два століття гіркого бідняцтва, й почалася жорстока війна між самаритянами й жидами. Храм на горі Гірізім був знищений племінником Юди Макавейського — Гірганусом. Зараз самарян дуже мало, залишилося їх лише яких 250 родин. Ця решта самаритян керується одним первосвящеником віком понад 80 років. Армаян-бен-Іїтжак. Заборонені одруження поза Самарії і це перехрещене одруження в Самарії доводять до дегенерації — багато глухонімих, калік, багато фізично й розумово нерозвитих. Коли самаритянин іде в місто Наблус, то він надіває на голову арабську кефійю — (хустка з чорною стрічкою), говорить по-арабському, але араби дивляться на них також, як на жидів, як на невірних. У свої свята, самаритяни лізуть на гору Гірізім для молитви. На руїнах свого древнього храму вони тримають усі обряди і традиції своєї віри.

Жиди їх також не признають своїми. Самаритяни знають, що вони являють собою меншість, але зараз вони рахують себе єдиними мужами, які достойні бути в царстві Бога. Гірізім, — вони говорять, — існує для них 2700 років і щоб не трапилося — він буде існувати для них далі. Самаритяни, можливо, не доживуть до кінця ХХ століття, але пам'ять про них назавжди залишиться в писаннях. Вони передали своє ім'я »Самаритянин« — іншим народам, у далекі країни, як символ добродійства.

Від гори Гірізім, тим же гарним шляхом, серед олив-

кових дерев, ми повернули трохи вправо до містечка Сіхар і тут, крізь прохід у мурах цього гірського міста, ми зайшли в садок до джерела Якова, де Христос прохав напитися води у самаритянки.

ДЖЕРЕЛО ЯКОВА

Тихе, гаряче, але приемне повітря обхопило нас, коли ми зайшли в цей садок. Білі мури, білі каміння й білий мармуровий хрест зі дзвоном із чистого срібла. Білий храм стоїть над джерелом Якова — таким же самим, яким воно було тоді, коли Христос прохав напитися води в самаритянки. Те ж старе колесо з ланцюгом опускали ми до дна джерела й пили цю свіжу прозору, цілющу воду. При виході від джерела, кожному з нас чернець давав на згадку малу скляночку цієї води.

Від джерела Якова ми поїхали далі, просто до берега Йордану. Кілометрів 20 ми їхали вздовж річки, місцями по очеретах, місцями серед родючих полів і садків бананових та серед незвичайно високо ростучого винограду — грона його зверху всі захищені в білі торбинки, напевно, щоб птахи не клювали.

Потім повернули на головний шлях до маленького містечка Кана Галілейська. Тут Христос був запрошений на весілля. Тут Він зустрівся, після довгої розлуки, зі своєю матір'ю. Тут Христос звершив своє перше чудо: з води — вино.

КАНА

Кана дуже маленьке містечко, на пагорбах, серед виноградників і збіжжєвих полів. Маленька церква й досьогодні зберегла посуд, яким користався Христос, коли зробив із води — вино.

Вино тут дуже доброї якості. Прочани можуть його коштувати скільки схочуть і після цього — хто ж не купляє собі пляшку червоного вина?

Вся наша група прочан залишилася ночувати в манастирському готелі для того, щоб своєчасно прибути на озеро Галілейське, на схід сонця. Але ще далеко було до сходу сонця, як ми виїхали з Кани. Поспішали, щоб схопити схід сонця на озері. Ми їхали горами Галілейськими, по кручених шляхах. Раптово, як із неба, ми дивимося униз. Під кручею перед нами розкинулося Галілейське озеро — Генісарет.

ОЗЕРО ГАЛІЛЕЙСЬКЕ

Дух замирає, як бачиш його і, побачивши його раз — не зможеш ніколи забути. . .

Ми поспішали сісти в човни, відплили від берега, тиша і спокій навколо. Перед нами незвичайна краса озера Генісарет. Наче тут нічого не змінилося від Христових часів. Спокій неземний.

Із-за верхів східних гір піднімалося сонце. Чорні нічні тіні зникали і маленькі хвилі на озері заблищали, мов би перли, й озеро покрилося наче розлитим золотом. Сонце сходило. . .

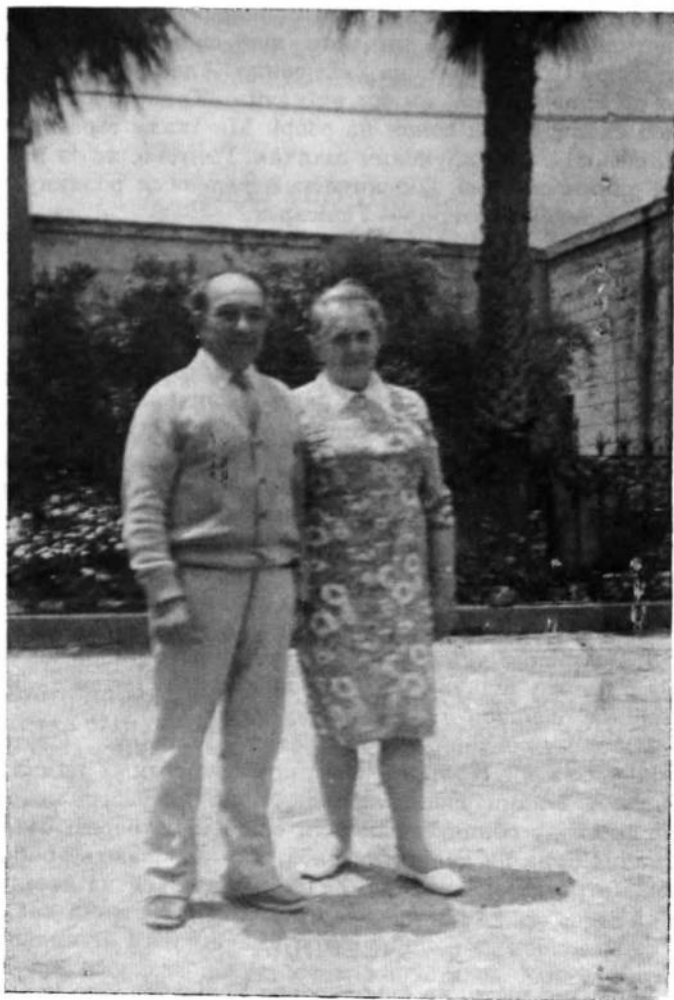
Зачаровано дивилися ми на цю незвичайну красу. Тихенько заспівали на різні голоси птахи.

Тут Христос усмиряв бурю, тут Христос ішов по воді. . . І явно відчуваємо Його в золотому сяєві. . . Тут Христос звершав чуда і навчав нарід.

Ми з мужем перехрестилися і заспівали: »Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний помилуй нас!« А з нами заспівали всі. . . кожний своєю мовою. Після сходу сонця, ми почали снідати на березі озера. Смачна була ця делікатна риба, яку називають »рибою Св. Петра«. Вона велика, ледве вміщається на тарілці.

ТІВЕРІЯДА

Гарне це місто, на березі озера Генісарет, але неприємне почуття охопило нас, коли довідалися, що Христос ніколи не заходив сюди, бо тут, у Тіверіяді — жив убивця Івана Хрестителя.

Зіновій і Марія Жижки в Тіверяді.

КАПЕРНАУМ

Ми поїхали далі вздовж озера до Капернауму «Кефар — Наум». Це місто було другою домівкою для Ісуса. Сюди Він заходив у часі своїх подорожів. Тут Він — вилікував тещу Симона Петра, тут Він оживив доньку Яйра, керівника синагоги, тут Він вилікував слугу римського сотника. Багато апостолів вийшло з Капернауму: Матвій, Петро, Андрій і інші.

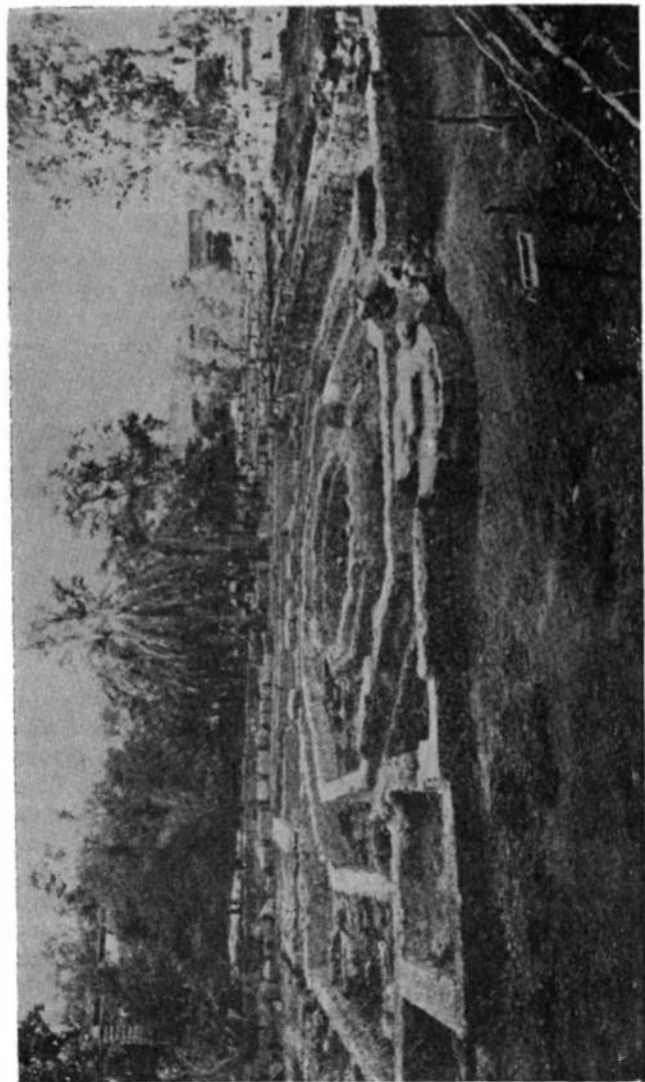
Синагога, яка побудована у II-ому столітті, реставрована. Вона стоїть рядом зі зруйнованою, набагато старішою синагогою. Цікаво, чому вона ніким не реставрувалася? І ніхто не звернув уваги... Навіть християнський світ... Тут, у цій синагозі, Ісус молився, проповідував, учив і лікував хворих...

Тут недалеко, хоч і біля кордону із Сирією, стоїть одна церковка й монастир, у якому живе декілька римо-католицьких ченців. Дуже маленька кількість цих законників. Навколо лише руїни, й мимоволі пригадуються слова Ісуса: «А ти, Капернауме, що до неба піднісся, аж до аду ти зійдеш!»

Ми почали розглядати руїни Капернауму. Нема згадки у Старому Заповіті в Біблії про Капернаум... Хіба, може, він у ті часи не існував?..

Сучасні розкопки дали знати про сліди людського життя, лише у I-ому столітті до Р. Хр., але факт точний, що Капернаум існував на цьому місці. Останки його лежать тут, під гарячим піском, і це місто більше, як інші міста, було близько відоме Ісусові. Капернаум був містом, на шляху, від Дамаску до Середземного моря. Цей шлях і зараз існує. Він мав свою власну митницю, тому що проходив по кордону Нафталі й маленького князівства — Філіппа й Антипаса. Він мав свій римський гарнізон під командою сотника. Митником був — Матвій.

З перших же днів, як Христос відвідав Капернаум, Він був постійним гостем у Петра й Андрія. Цей дім був відмічений, як їхній дім.

Розкопки дому Св. Петра

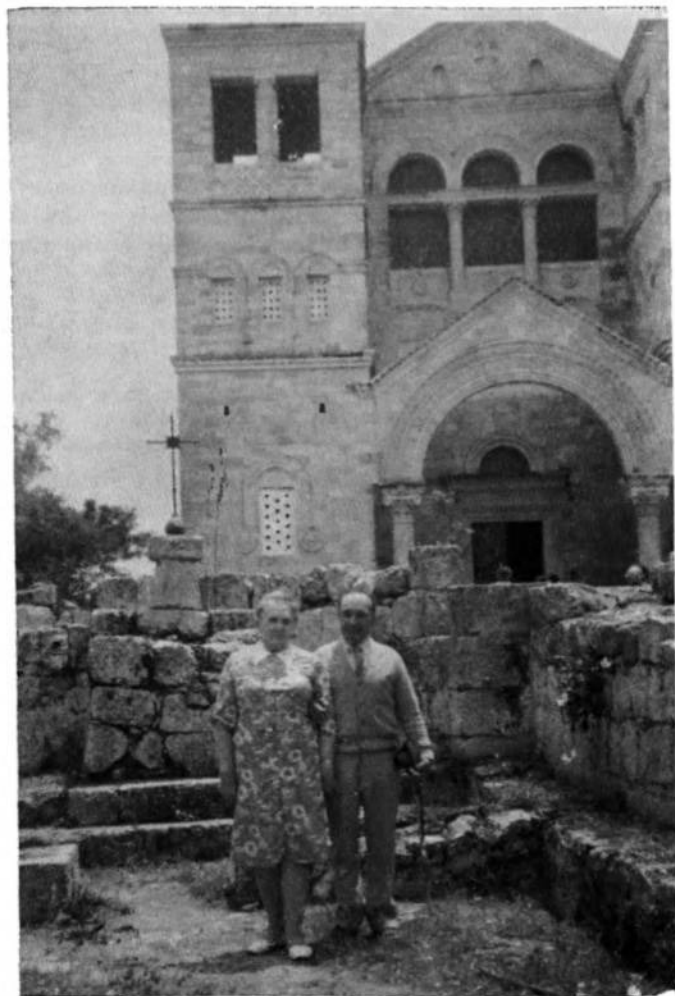
Тут, біля дверей, де я зараз стою з мужем своїм, стояв Христос і вилікував багато хворих. Тут Христос проводив ніч спокійно, відпочивав під дахом. Цей дім, як написано, завжди мав багато людей довкола — люди хотіли бачити Ісуса, але в домі було замало місця для всіх. У цей дім Ісус повертався після своєї подорожі довкола Галілейського озера після обрання апостолів. Тут Ісус проводив свої таємні учення. В цьому домі Христос пригорнув дитину і навчав своїх дванадцять учнів чоловіколюбству.

ДІМ СИМОНА ПЕТРА

Розкопки дому Симона Петра й Андрія дали щасливу можливість довести до відомости світу про дійсні минулі часи. Перші розкопки були початі перед першою світовою війною, але не тривали довго. Інтенсивні розкопки почалися від 1968 року. Перша — від 16-го квітня до 15-го червня, друга — від 12-го вересня до 26-го листопада.

Спочатку треба було зняти мозаїчну підлогу у візантійській церкві. Ця октогональна базиліка мала портал із мармуровими колонами, який проходив навколо п'яти кутів із декількома дверима, для входу в базиліку. Центральний кут октогоналі вище й деталі його мозаїки показують павича з розправленим хвостом, а навколо розсіпані квіти ірисів. Цікаво було розглядати цю мозаїку, цю древню працю, по-мистецькому й чудово сплетених кольорів, і як вона добре збереглася по сьогоднішній день.

Установлено, що ця базиліка будувалася від I-го до V-го століття по Р. Хр., але говорять, що вона не була побудована для щоденного християнського вжитку. Вона будувалася, як пам'ятник, на останках дому Симона Петра, який у стародавні часи міцно оберігався спільнотою християн — жидів, місцевого народження. Вся площа, де була розкопана базиліка, загорожена дротами, бо розкопки продовжуються і зараз.

Зіновій і Марія Жижки перед могилами спочилих прочан, які померли на своєму шляху в часі подорожі по Святій Землі. Ззаду жидівська синагога.

Розкопки будинку Симона Петра показують велику кімнату розміром 7 x 6 метрів. Крім неї, існують додаткові кімнати і на всіх мурах видно останки фундаменту цієї октагональної візантійської базиліки. Стіни, які залишилися від Петрової хати, були побілені й розмальовані різними кольорами. Нас повідомили, що тут при розкопках знайдено 124 фрагменти у грецькій мові, 18 — у сирійській і 15 у гебрійській. Крім того, було ще знайдено тисячі й тисячі цінних та добре збережених записів.

Підлога цієї кімнати являє собою дрібно набитий базальт і базальтовий пісок. Ця мішанина міцно затрамбована.

Окрім базиліки і хати Св. Петра, розкопано ще багато будов. Вони маленькі, споруджені з чистого сухого каменю, без ужитку цементу. Мури їх мають природні скали чорного базальту. Шпарини й дірки забиті товченим камінням. Ясно, такі мури не можуть тримати тяжких дахів, тому вони бездахові. Один із цих будинків стоїть трохи окремо й має двері, які виходять на схід, на них знайдено написи періоду Римської імперії.

Коли ми оглянули всі руїни Капернауму й вийшли за паркан до автобуса, то побачили праворуч від синагоги невеликі сходи, які ведуть до кам'яної площі з білими кам'яними хрестами. Написів на них не було, тож провідник нам сказав: »Це цвинтар спочилих прочан, які померли на своєму шляху, в часі подорожі до Святої Землі«.

ТАБГА

Три кілометри їхали від Капернауму кам'яним шляхом між пасмом голих гір, але раптово з'явилася перед нами розкішна оаза... Маленька площа, навколо декілька водограїв, являла собою оазу з високими евкаліптовими деревами навколо неї, а за ними гори, й вони тримають Табгу у своєму персні, зі своїми чудови-

ми водограями. Але, як Табга виглядала в Христові часи?

Дякуючи археологічним розкопкам і записам, які залишили прочани, що були тут багато сотень років раніше від нас, виявилось, що в ті часи не було евкалиптових дерев, які оберігають зараз людину від палаючого сонця. Ця маленька площа складалася лише з базальту й вапняку, і на ній джерельні водограї давали життя для дико ростучого бур'яну. Води багато — нема життя для хлібороба, а для рибалок — рай: риба тут цілими чередами гуляє у спокійних водах озера Генісарет.

Св. Єремія, в IV столітті після Р. Хр. назвав цю площу — «Забута — пустеля».

Далі, по записах прочан, у початках V-го століття, один прочанин Етерія зауважив багато трави й велику кількість пальмових дерев, а в 570 році, один анонімний прочанин, уже бачив між пальмовими деревами й оливні. Ці записи дають знати, що в той час тут умови кращали і на початку VII-го століття ченці вже засадили скелі оливними деревами, але перси знищили все, що тут росло і воно знову обернулося в бур'ян та пустелю. Ми з мужем скеровуємо свої очі на те, що бачить прочанин сьогодні.

Тут Христос ділив п'ять хлібів і нагодував ними 5000 людей; тут Христос, після Воскресіння, явився апостолам і промовляв до Симона Петра: «Паси ягнята Мої! Паси вівці Мої!»; тут на горі, Христос дав Заповіти Блаженства.

ГОРА БЛАЖЕНСТВА

Ми бачимо сходи, на яких стояв Христос над озером, нагодувавши п'ятьма хлібами і двома рибами велику юрбу людей. Камінь, на який Христос поклав хліб, став тепер престолом церкви Блаженства. Впритул до цієї церкви проходить головний шлях, на якому Матвій працював митником.

Останки живої стіни церкви Блаженства на горі, де Христос учив і дав свої Заповіді Блаженства, впродовж багатьох століть зазнали пошкодження, але вони показують останки чудової мозаїки, якою втішаються ті, яких Господь Бог удостоїв оглядати церкву Блаженства. При розкопках і підняттю підлоги виявилось, що весь матеріал для будови був дуже бідний — земля й битий камінь. Навіть колони були товсто мазані, а не точені. Церква будувалася в часи хрестоносців, але місцеві умови були для них дуже небезпечні й тому вони збудували на північному боці церкви фортецю. Руїни цієї фортеці, які ми бачимо сьогодні, мали грубі стіни з каменю, міцно промазаного, не можу сказати якою речовиною, але не цементом. Двері лише одні — західньої фасади. Біля входу, обабіч від дверей — сходи вгору. Не дивлячися на всю цю обережність, ця церква мала дуже коротку історію. Вона була знищена сарацинами приблизно в 1100 році, по наказу Саладіна.

Церква була побудована знову, й вона будувалася декілька разів. П'ята церква на цьому місці існувала лише декілька років, бо була знищена Бірбарем у 1263 році. Збереглися лише сходи під західньою фасадом. Від усього пережитого за століття, церква не змогла вилікуватися. В 1933 році ченці-францісканці побудували маленьку каплицю, яку бачимо сьогодні, й вона побудована на руїнах декількох древніх церков, але із престолом із каменя на який Христос поклав хліб, тут, на цьому шматочку землі, біля озера Галілейського і біля цих сімох животворних водограїв. Багато приходить сюди бездітних жінок на лікування й вони вірять, що в цих водах Господь Бог їхнє бажання задовольняє.

Була вже четверта година. Ми поспішали їхати, щоб до ночі були в готелі, в Єрусалимі — південна ніч настає швидко. Шлях наш ішов через всю Галілею.

... Галілея — історія світу змінилася тут, в цій не

звичайній країні зелених гір, селищ на горах і родючих полів під яскравим небом. Людина шукала і знайшла шляхи до Всевишнього Бога. Тут Синедріон установив закони і равнини сплітали загадкові «Коде кабалістика». Тут Ісус із Назарету вчив нарід, лікував і проповідував. З вишини Галілейських гір, ми дивимося через зелені долини, які розкинулися перед нами незвичайною розкішшю просторів оливкових, фігових і помгранатних садів, але знаємо, що під нашою ногою слоїк за слоїком, століттями, десятки й десятки цивілізацій домагалися здобути кращого життя, пізнати загадковість і оволодіти загадкою Творця.

Там, де Галілея опускається униз до Середземного моря, тут древній світ, як східній, так і західній промишляли зі своїми ідеями і своїм крамом.

Деякі міста й селища, тих часів, живуть ще й зараз і квітнуть. Інші вже померли й розсіяні вітрами. Гелілея взагалі, єсть зелений гай квітів і овочевих дерев, але вона повна несподіваних явищ... Каравани верблюдів перетинають верхів'я гір і тут же геометрично розкидані зелені садки й городи, збіжжя.

Помаранчові дерева та виноград на скелях і тут же, цілком на неприступних кінцях скал і висячих брил, витанцьовують сарни. Багато тут диких тварин — дикі кабани, гірські сарни й олені, а внизу, коло озера, де ніколи холодно не буває, прилітають птахи на зиму, з Європи і співають голосно, а українські пташки найголосніше співають ізраїльтянам і тисячам туристів. Оливкові дерева тут родючі, але тут же існує легенда:

... 2000 років тому оливкові дерева родили більше як сьогодні і колись, в ті добрі часи, прийшов один чужинець на ферму в долині Бейт-Керем і закупив усю олію, яку господар видавав із своїх оливок із малої плянтації. Всі коні і всі осли ізраїльські, цілий день везли цю олію і не змогли з цієї маленької плянтації вивозити, до самого вечора.

Східня Галілея годріша, обривиста і скалиста. Вона народжена на вулканічних катаклізмах. Ідучи по

дорозі з Назарету, ми повернули вліво й зупинилися біля руїн малого міста Бейт-Шаян.

БЕЙТ-ШАЯН

Розкопки цього маленького містечка, в 1960 році, відкрили людству великі древні історичні події. Цар Саул і його сини були тут прибиті до мурів. Грецькі переможці переіменували це місто на Скитополіс. Римляни, любителі кривавих видовищ над рабами і християнськими мучениками, побудували амфітеатр, котрий мав діаметр 90 метрів, мав сім воріт і тринадцять рядів ослонів, які вмщали 5000 глядачів.

Із правого боку ми бачимо руїни древньої візантійської церкви. Наш погляд падає на останки підлоги, на каміння стін, котрі втратили навіть форму свою. . . Нічого ми не змогли тут сказати, лише перехрестилися, бо знаємо, що ця церковка була побудована — во ім'я нашого Ісуса Христа. . . Дивимося на руїни амфітеатру, наше тіло пронизує біль і дріж пробігає по ньому, і вуха чують ляскіт батогів у руках інквізиторів, та стогін безвинних, умираючих. . . Пізно прибули ми в Єрусалим, було вже темно і навколо стояла нічна тиша.

Недовго прийшлося нам спати цю ніч, бо ранком ми мусили їхати на гору Фавор — тут її називають — Табор. Ми поспішали, щоб бути на 11-ту годину в церкві Преображення. Щойно виїхали з Єрусалиму, повернули трохи вправо від головного шляху і провідник сказав: «Це є Бетель. Тут Яків спав на камінюці і йому приснилися сходи до самого неба», (і на правду, тут, крім камінюки, нічого не знайдеш під голову, тут суцільний камінь). . .

Ми знову повернули на головний шлях, по якому Йосип і Марія йшли на перепис у Віфлеєм.

Головний шлях веде нас далі по зеленому, родючому просторі, який тягнеться далеко у глибину Галілеї. Від Афула ми стали підніматися все вище й вище до

невеликого села Дабурі, де Христос вилікував хлопця-епілептика.

Наш автобус зупинився. Далі їхати не можна, бо перед нами висока і крута гора Фавор, 582 метри вишини.

ГОРА ФАВОР

На верхів'я гори Фавор нас повезли по спіральному шляху маленькі семимісцеві самоходи з потужними рушійми. З одного боку шляху, висока стіна гори, покрита лісом, а із другого — глибока прірва... А далі унизу розкішна долина Єзреель розкинулася безкрайнім килимом зелених полів, оливкових і помаранчевих садків. На верхах, і горах і навколо нас якийсь чудовий зелений рай... Нас охопила тиша й гаряче повітря, повне пахучих квітучих рослин і однієї, нам невідомої рослини (квітка подібна як наша лілея) — але дуже велика і пахуча. Тут разом відчувається світ і небо...

Чистий просторий майдан — наче йому і краю нема... На древніх руїнах, вірніше пам'ятках, стоїть прекрасний храм Преображення Господнього.

... На гору Фавор Христос прийшов помолитися, узяв із собою трьох Своїх учнів — Петра, Якова й Івана. В часі молитви Він преобразився перед ними — обличчя Його сяяло, як сонце, а одяг Його став білий, як сніг. Тут з'явилися Мойсей і Ілля. Вони розмовляли з Ним про близьку смерть, яку мусив прийняти заради спасіння людей. Петро відізався до Ісуса: «Господи, як добре нам тут! Звели поставити тут три намети — один для Тебе, один для Мойсея і один для Іллі». На підставі цього Св. Петро і домагався, щоб тут були три церкви — одна нашому Господеві Ісусу Христу, друга Мойсеєві, а третя для Іллі. І вони є зараз — три роздільні церкви.

В 1101 році гора Фавор (Табор) була передана бенедиктинським ченцям. Вони перебудували святиню на основах трьох біденьких церков.

В 1142 році бенедиктинські ченці були усі вигнані, і святиня була знищена. В 1228 році гора Фавор була передана угорським ченцям, котрі також перебудували святиню і об'єднали ці три церкви в один бльок.

Людовик, король Франції, відвідав цю базиліку в 1254 році. В 1268 році султан Бібарів знищив усі християнські святині на горі Фавор, і святиня залишилася зруйнованою до 1631 року, а тоді ченці на Святій Землі побудували тут каплицю. Після першої світової війни, два брати архітектори — Антон і Юліян Барлуці — почали будувати базиліку. Вона була закінчена в 1924 р. Ця базиліка має незвичайно високі арки, вони переносять глядача до небес, до Всевишнього. Незвичайне світло з великого артистично зробленого вікна на версі самої копули. Витворюється враження, тут зараз преображається і нам Христос. . .

Бути прочанином не легко — кожний твій день проходить по пляну групи, до котрої ти належиш, і ти ідеш туди, куди тебе ведуть.

Завтра їдемо до Вітфагії.

ВІТФАГІЯ

Це маленьке гарне сільце на Оливковій горі, його білі бездахові кам'яні будинки, якби поснули під гарячим сонцем, тиша навколо. . .

На захід видна долина Кедрон, а над нею Єрусалим. Ми бачимо більше десятки ослиць із маленькими ослятами у цьому сільці й вони дуже цікаві, самі чорненькі, а з сивими носиками. Ми їх погладили.

. . . Ідучи по Оливковій горі, Христос послав двох своїх учнів у це сільце і сказав: »Ідіть в те село, що проти вас. Ви там знайдете прив'язану ослицю з малим осям. Відв'яжіть, і приведіть її до Мене«. . . . Учні зробили так, як Ісус сказав.

Від Вітфагії ми йшли по Вербному шляху, через долину Кедрон, по тому шляху, по якому, на ослиці у Вербну Неділю їхав Ісус до Золотих воріт.

ВЕРБНИЙ ШЛЯХ

З Оливкової гори цей шлях крутий... між білими кам'яними скалами, через Гетсиманський сад, круто вниз, у долину Кедрон. Нарід вітав Ісуса і кричав: »Осанна! Осанна! Благословенний, хто йде в Господне ім'я! Цар Ізраїля!«... .

Деякі фарисеї сказали Йому, щоб зупинив своїх учнів, але Він відповів: »Як вони будуть мовчати, то каміння заговорить«. Нарід вітав Ісуса, тому, що бачив здійснювання слів пророка Захарія, який говорив 500 років до Р. Хр:

... »Прийде Месія на ослиці і з нею буде маленьке ося«. Нарід мріяв про обіцяного царя Месію, який вигонить римлян геть, але Христос ніколи не закликав, зі зброєю в руках, йти будь проти кого, а також і проти римлян. Через це жиди не відчинили Золоті ворота для Христа. Ці ворота стоять зачинені і посьогодні. І жиди відмовилися признавати Христа Месією. Але Він ним був і єсть, і іншого не буде!.. Під'їхавши до Єрусалиму, Христос заплакав і сказав: ...» Пам'ятайте, прийде час, що з цього міста не лишиться і каменя на камені«... .

СИНАГОГА

Храм, у який прибув Христос на ослиці, має на всі боки криті проходи з колонами. Південно-східній бік дивиться на долину Кедрон. В середині цієї великої будови, ректангулярна балюстрада забезпечує від смертоносної болі погані святиню і закриває вхід для не жидів у храм... .

Для не жидів, вільно користатися подвір'ям між входом і балюстрадою й це подвір'я завжди повне різними торгошами голубів, кіз і міняйлами грошей.

Поза балюстрадою відділ для молящих жінок і для мужчин. В центрі вівтар і раввини. Святе Святих завішане тяжкою завісою і за цю завісу в Святе Свя-

тих, має право входити лише первосвященик і то раз в рік. Там зберігаються, з часів Соломона, кивот святости, святі скрижалі, золотий вівтар із кадилом пахощів, та золотий семисвічник. Цей храм побудував Соломон у десятому столітті до Р. Хр. У цьому храмі дозволялося виступати із промовами.

Храм був зруйнований Навуходоносарем у 6-му столітті до Р. Хр. Через 50 років був знову побудований Зарувавелем і досягнув своєї розкоші за 4 роки до Р. Хр., але ненадовго. В 70-му році його зірвало військо Тітуса. Цей храм стоїть на північно-східній частині Єрусалиму і до нього можна було дійти підземними сходами, котрими ходив і Христос.

На Вербну Неділю Христос прийшов до Єрусалиму, а люди питають: «Хто це такий?.. А їм говорять...» Пророк із Назарету Галілейського... До храму прийшли сліпі і криві... Він їхвилікував і Він учив нарід. Первосвященики і книжники придивлялися Його чудесам, а Юда, біля закурених жертвників, перешептувався з первосвящениками і сказав: «...» Я вам Його віддам, але я хочу знати, скільки ви мені заплатите... Вони йому заплатили 30 срібняків тут же... Юда, з того часу, як отримав гроші, почав шукати слушного моменту, щоб віддати Ісуса в руки розбійників.

Дев'ятнадцять століть минуло, як служителі синагоги кричали до Ісуса: «Ми її будували 40 років, а ти кажеш, що побудуєш за три дні!»...

Нас, прочан, цікавить дізнатися, як виглядає ця синагога, в якій Христос учив людей, учив і лікував ще й в останній день перед Тайною Вечерею.

Ми віримо, що цей храм будувався 40 років... Так воно і є... На цій будові ще будова будувалася, потім ще будова і ще будова.

Тільки підходимо до храму, — чуємо запах диму зі свічок. Перед нами, як у скалі, висічена широка арка — вхід. Цей вхід ніколи нічим не зачиняється. Відсіля

чадить дим і тут від самого початку все чорне — покрите шаром сажі — за багато століть. Ми зайшли в середину цієї святині. Обабіч, неглибокі ніші, подібні до горна. Цих ніш багато — це є жертовники — печі без димарів. Дим іде просто у святиню, шукає виходу і знаходить його лише у дверях. На жертовнику, на кожному, потроху горить або тліє і з кожного іде дим. На цей тліючий огонь, час від часу молящі, туди в попіл ставлять короткі, але товсті свічі. Багато цих свічок ліплять до нерівних кутів стіни арки. За ними ніхто не дивиться... горять собі, як хочуть і догорають. Це горіння витворює в синагозі багато диму, і від нього тут темнуватو. Не дивлячися на це, в цій синагозі є життя — так, як воно було в часи Ісуса.

... Вже вечір, Ісус скінчив свої навчання, помолився і вийшов на ніч у Вітанію, а ранком знову йшов у Єрусалим до синагоги, де збирався нарід слухати Його.

Ми переступили поріг синагоги, а тут, у притворі, просто на підлозі сидячи, смажать шматки курятини і їх тут же продають. Трохи далі, також на підлозі, розісланий шмат килиму і на ньому продаються срібні та золоті вироби: горнятка, підсвічники та різні медальки й зірки. Ще трохи далі, на шнурочку скаче кізка, а тут маленький ослик переходить нам дорогу — він нагружений торбами. Діти, жінки, як на базарі, кожне сує якісь сувеніри, щоб їх купили.

Перед запаленими свічками моляться раввини. Ми просовуємося до балюстради, протовкуємося далі — до скинії, де стоїть кивот зі скрижальями заповіту і гробниця царя Давида. В жидівську синагогу, без шапки заходити, будь кому, заборонено Талмудом і при вході до святині, ви зобов'язані покрити голову. За балюстрадою із залізних прутів, понад стінкою, стоїть гробниця царя Давида, накрита чорним оксамитом. На гробниці стоять в один ряд — двадцять п'ять корон ізраїльських царів — дванадцять корон ліворуч і дванадцять корон праворуч. Корона царя Давида стоїть

посередині у центрі всіх корон. Корони із щирого золота, але від збігу часу потемніли. Коло балюстради, перед гробницею царя Давида, весь час товпляться жінки, діти й чоловіки, які вже помолилися у храмі і хочуть іти додому, але вони підходять сюди, щоб віддати шану коронам ізраїльських царів і уклонитися гробові царя Давида. Вони прикладають долоню правої руки до уст, потім простягають руку в бік гробниці царя Давида, шепотять молитву і схиляють голову.

Провідних Абед не звертав жодної уваги на паломників, а розказував нам історію перенесення сюди кивота Заповіту із Абу Гош царем Давидом, розказував історичне значення корон й історію будови та перебудови цього вузького комплексу. Він підкреслював героїзм та великий розум царя Давида, а потім пояснив — кому з царів і котра корона належала.

Після цього тяжкого, дуже турботного ходіння в чужій святині, ми пішли в розкішний палац царя Давида.

ПАЛАЦ ЦАРЯ ДАВИДА

Розкішні мармурові сходи ведуть нас до палацу, якому коло 3000 років.

Давид переміг царя Саула, оволодів Єрусалимом, став царем ізраїльським, і побудував свій розкішний палац. Соломон поставив свій перший храм, але Навуходоносор зруйнував його. Він був знову побудований Єремією і Езрою. Ірод Великий прикрасив цей храм на свій лад, але Титус його знову зруйнував у 70-му році після Р. Хр. Ми розглядаємо палац царя Давида, яким він виглядає сьогодні.

Проходимо по залі, де Давид зі своїми старійшинами радився. Підлога чудової розкішної мозаїки з білого й червоного мармуру, половина якої покрита прекрасним червоним килимом. У кінці залі стоїть велике крісло царя Давида. Обабіч, не впоперек, а навскіс залі, розміщені ослони з кедрового дерева. Таке розташування

ослонів дає зрозуміти, що Давид до старійшин промовляв не із тронного крісла, а говорив до них, ідучи посеред залі. За кріслом царя Давида, обабіч, стоять міцні з білого мармуру колони. За ними, як видко, до вікон стояли сторожі. Вікна півколом вверху, високі, але не широкі.

Вежа царя Давида стоїть біля Яфських воріт і знаходиться вона на тій боці, де Ірод побудував свій палац на горі Сіон. Цією вежею користалися всі — римляни, візантійці, араби, мамелюки й турки. Кожний із них щось добавляв »своє« до цієї будови, але дивуешся, що зала царя Давида зберегла своє обличчя того часу, в якому вона була побудована.

ТАЙНА ВЕЧЕРЯ

Бічним, вузеньким виходом із залі царя Давида ми опускаємося по звичайних кам'яних сходах і виходимо по кам'яних проходах угору на невелику кам'яну площу і тут вліво, по дуже старих стертих, вузеньких східцях, ми піднімаємося до вузеньких дверей — в будинок з єрусалимського каміння.

... Кімната продовгувата, приблизно 9 метрів і ширина її не більша, як 5 метрів, вишина — 3 метри. Стіл стояв Побразний, не посеред кімнати, а трохи ближче до правої стіни, де приміщувався ослін із кедрового дерева. Такий же ослін стояв і на другому боці столу. На лівому його причілкові був коротенький ослін, не більше як на дві особи. Праворуч у стіні, де садок, двоє вікон — не широкі, але високі. Двері недалеко від причілкового кута. Вони ведуть униз у садок. (В часи Христа, ці двері були вікном), тут кам'яні сходи до саду, і далі хід під землею, попід Єрусалимом. Цією підземною доріжкою, після Вечері, Ісус пішов у сад Гетсиманський.

Два місця в Єрусалимі претендують бути місцем, де відбулася Тайна Вечеря. Це говорить за те, що Христос не раз збирався в Єрусалимі зі своїми учнями на

Тайну Вечерю і в різних помешканнях, аж доки Юда не віддав Його убивцям. Тут є церква Св. Марка, де живе архієпископ стародавньої церкви Сирії. В цей дім повернувся Св. Петро, коли він несподівано утік із в'язниці. Сирійці зберегли й говорять тією арамаїкською мовою, якою розмовляли за часів Христа. Кожного року у цій церкві Св. Марка, в Чистий Четвер, служить своєю власною мовою сирійський священик, перед тим, як іти в сад Гетсиманський.

Друге місце Тайної Вечері — це на горі Сіон. Тут хрестоносці побудували в ХІХ столітті розкішну готичну церкву Св. Сіон.

Мусулмани володіли Сіоном 500 років і заборонили проводити співи молитви. Проходячи, прочани лише тихо шепотіли молитву на згадку тих подій, що трапилися тут. Ще в минулому році було так. У цьому році полегшено, але все ж дотримуються минулого наказу, і священик читає молитву тихо.

... Третього дня до Пасхи, коли Христос розсилав учнів, Юда придивлявся, як Ісус говорив знаками: ідіть, там на дверях вас зустрине чоловік. Він триматиме в руці череп'яну ковбушку з водою. Коли піде в дім, і ви ідіть за ним. Він буде знати, хто вас послав і скаже вам, коли вечеря готова...»

Як бачимо, Юда мову Христа у знаках знав. Видко було, що Христос не одне таке помешкання знав і в різних потребах відвідував ... Коли отримали благословення від Ісуса, Петро й Іван пішли в толовні двері, а Юда в цей час вийшов задніми дверима в садок, з тієї причини, що ніби він учадів від диму, який курився від жертovníків у синагозі. В саду вже сиділи під кущами римські вояки, які слідкували за Ісусом. Юда їх повідомляв про хід його злочинства проти Ісуса. В цей час уже повернулися Петро й Іван, повідомляючи Ісуса, що вечеря готова. Юда знову вештався по синагозі і час від часу наближався до Ісуса, показуючи, якби свою відданість Йому.

Коли Христос повідомив нарід, що йде з учнями на вечерю, Юда також пішов за Христом, тримаючися цілком близько Ісуса.

Христос дійсно знав ці місця, ще до Тайної Вечері, бо Він дав своїм учням точно зрозуміти, як Його знайти, а також посилав до доброго чоловіка цього дому, котрий зрозуміє — хто їх послав до Нього.

Перед своєю смертю Христос вечеряє тут. Тут Він умивав ноги своїм учням і дав своїм друзям нові Заповіді — любити ближніх так, як Він їх любив. . .

. . . Це було те саме помешкання, куди учні сховалися поза зачиненими дверима вечором у перший день Пасхи, де була їх зустріч з Воскреслим Христом. Тиждень пізніше учні були знову із Христом, на цей раз із Томою. На протязі усіх 40 днів Пасхи, вони були підтримані власними словами Воскреслого через десять днів після того, як знову явився Христос і символізував учнів огнем та міцним повітрям.

»Нема більшого символу дій святого духа«, сказав далі провідник Авед, »як огонь — огонь очищає, огонь дає світло, дає тепло і народжує силу. Дух очищає нашу істотність, освітлює наші думки, дає любов нашим серцям і дає неколивальну силу нашої волі«. . . (Коли учні при цьому дивилися один на одного, то бачили над кожним — горіння полум'я.)

Другий символ це — дихання, яке потрібне для життя, ніжне, як тихе повітря вечора, а також міцне повітря, котре показує напрямок і рух. . .

Ми, християни, сьогодні потребуємо всі поучення Тайної Вечері, й кожна душа може стати другим помешканням для Тайної Вечері, як вона з любов'ю зготована, в яке і Христос може зайти. . .

Гора Сіон, не тільки святе місце жидів. Таким він є і для християн, бо тут збереглося те місце, де Христос умив ноги своїм учням, тут відбулася остання Тайна Вечеря. На цій долівці стояли учні, коли зійшов на них Дух Святий — 50-го дня після Пасхи. Ми з му-

жем, і всі присутні прочани, бачили цю підлогу — від світлиці Тайної Вечері, де звершилося так багато незабутніх подій.

... Перше зібрання християн було в кількості, що перевищувала сотню людей. На цьому зібранні була присутня і Мати Ісуса Христа. Тут обрали Матвія замість Юди на дванадцятого апостола. Тут, близько, жив Св. Іван Богослов, він отримав Заповіт Христа взяти до себе Божу Матір, тут Вона жила у нього, тут, як говорить традиція — Вона й померла. Була на Сіоні церква; називалася вона «Матір'ю всіх церков». У ній відправляв першу літургію Святий апостол Яків, брат Ісуса. Апостол Яків був перший єпископ Єрусалиму.

САД ГЕТСИМАНСЬКИЙ

«Гет — Шеманим» — означає по-жидівському — «Олійниця». В Гетсиманському саду збереглися стародавні оливкові дерева, деякі віком коло 3000 років. Сім із них ті, що були свідками, де молився Христос.

Місце, де молився Христос являє собою три величезні камені на Оливній горі, які зберігаються в середині малої низенької будови з балюстрадою. Крізь вікна, захищені залізними прутами, видно це місце таким, яким воно було в ту ніч, коли тут молився Христос...

«Отче Мій, коли можна — нехай омине ця чаша Мене... Та проте — не Моя, а Твоя нехай станеться воля!... І Він підійшов до учнів своїх і знайшов їх спанилими. В агонії, глибше став Він молитися і піт, як великі краплі крові впали на землю. Підійшов до учнів і сказав: «Ви спите? Пам'ятайте, час прийшов. Син чоловічеський відданий у руки грішників. Устаньте, підемо! Зрадник мій прийшов».

... І сьогодні, ми дивимося на це місце й відчуваємо Його присутність, відчуваємо, що Він був тут... і тільки вийшов...

Марія Жижка з черницями.

Східній бік Єрусалиму оточений глибокою долиною Кедрон і недалеко від Левиних воріт (ворота Св. Степана) знаходиться місце, на якому стояла Пресвята Богородиця в час побиття Св. Степана каміннями. Зліва від місця, де стояла Богородиця, знаходиться і гріб Божої Матері.

ГРІБ БОЖОЇ МАТЕРІ

Це велика площа, встелена кам'яними плитами й обгороджена високим двоповерховим муром.

Ми сходимо униз по широких сходах із розкішного тесаного граніту. На половині спуску по сходах — широкий майдан.

На цьому майдані, попід стінами, престоли. Праворуч, гріб батьків Марії — Іоакима й Анни. Ліворуч гріб Св. Йосипа.

Ми опускаємося ще нижче у глибину, й перед нами виринає велика церква. В середині цієї церкви маленька каплиця — це є гріб Божої Матері. Над ним гарний престіл, на якому щодня відправляється літур-

гія. Під престолом знаходиться підложжя, яке освятилося тілом Діви Марії, коли її ховали Свв. Апостоли. Церква чудова. Вона гарно прикрашена іконами. Високі золоті стіни зі зводами півколом над вітварем і в них мозаїка Пречистої Діви з Дитям. Цей образ неопи-суваної краси — ця мозаїка захоплює цілком ваш погляд і дух... ви зачаровані...

БАЗИЛІКА АГОНІЇ

Від гробу Божої Матері, приблизно 200 метрів на південний схід знаходиться місце, де учні Господні — Петро, Яків і Іван — спали, коли Христос молився перед стражданнями. Базилика Агонії в Гетсиманському саду була побудована в 1924 році на основах Візантії і хрестоносців. Ця церква стала міцно почитатися християнами й отримала своє модерне ім'я — «Церква всіх націй».

ЦЕРКВА МАРІЇ МАГДАЛИНИ Й «ОТЧЕ НАШ»

Приблизно 150 метрів вище вгору, від церкви «Всіх націй», стоїть дуже гарна церква Марії Магдалини. При ній є маленький жіночий монастир, у якому не більше, як 20 черниць, а старий православний священник відправляє Службу Божу. Це те місце, де Христос розкрив гріхи Марії і Магдалини, й після чого, вона почала вести життя праведниці.

Ще вище від церкви Марії Магдалини, церква «Отче Наш». Велика, колонами крита, галерія. На стінах, на великих таблицях, написана молитва «Отче Наш» в 45 мовах. «Отче Наш» в українській мові знаходиться високо над самими дверима входу до церкви.

Тут Христос навчав учнів молитви Господньої «Отче Наш».

»Отче Наш« в українській мові.

Церква Марії і Магдалини

ЦЕРКВА ВОЗНЕСІННЯ

Високо на верхів'ї гори Оливної, стоїть каплиця Вознесіння. Колись на цьому місці була церква, а тепер мечеть. Октогональна арабська будова зберігає в собі камінь зі стопою Спасителя, як Він вознісся на небо. Лише один раз в рік, в день Вознесіння, мусулмани дають дозвіл відправляти Літургію патріярхові. Ще й зараз дотримуються цього ладу.

ШЛЯХ СТРАЖДАННЯ

Сьогодні п'ятниця — мусулмани святкують, жида готовляться до саббату. Вулиці вільні від тижневого руху і ми, прочани-християни, пішли крізь ворота

»Дорога Страждання«

Грода в мусулманський квартал до преторіюма Пилата, біля вежі Антонія. Тут францісканці прибудували церкву (флагелейшен — бичування).

Шлях Страждання сумний і довгий, він має 14 станцій. На кожній станції ми зупинялися, молилися, а потім слухали пояснення провідника.

ПЕРША СТАНЦІЯ — ДІМ КАЙЯФИ

Велика зала в домі Кайяфи, мармурові сиві колони обабіч. Мармуровий із золотом п'єдесталь, на якому стояв Кайяфа, коли привели до нього Христа.

Ліворуч — біля входу, між першою і другою колоною, відмічене місце, де Він стояв.

Сумно було нам дивитися на це місце і неприємне почуття охопило нас у цій великій, холодній залі.

ДРУГА СТАНЦІЯ — ХРИСТОС ОТРИМУЄ ХРЕСТА

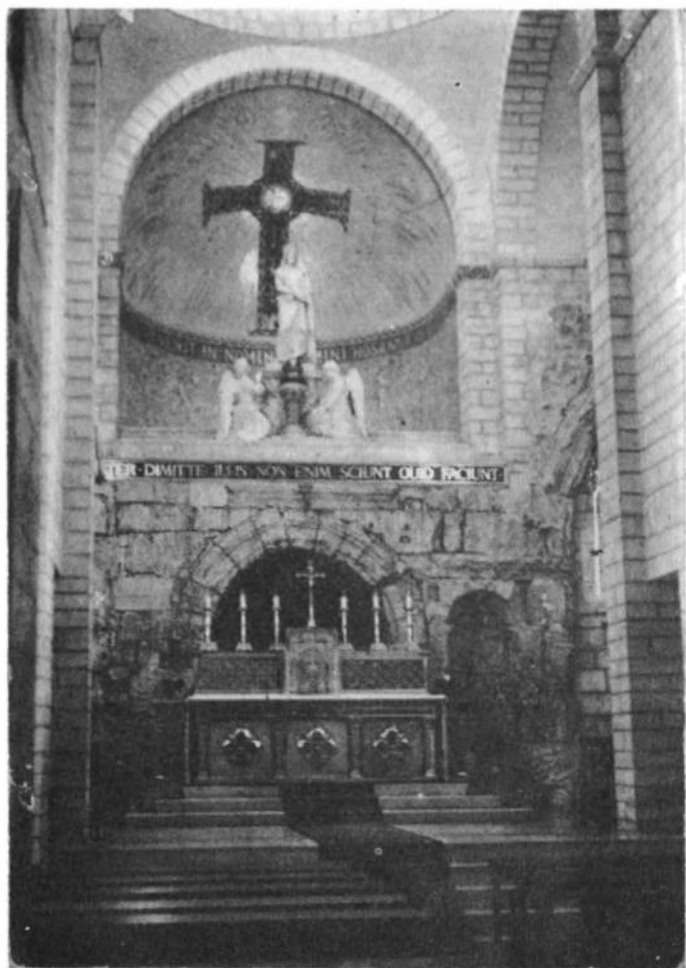
Процесія прочан, на чолі із владикою і духовними отцями, іде мовчки по цьому шляху до станції, де Христос ніс хреста. Із символічним хрестом на плечах, єпископ іде першим, а прочани тихо йдуть за ним до третьої станції.

ТРЕТЯ СТАНЦІЯ — »ЕССЕ НОМО« — БЕРІТЬ ЙОГО!

Пилат умиває руки — Христос переданий у руки юрби, іде в червоному одязі з терновим вінцем і хрестом. Арка над цією станцією — ЕССЕ НОМО — була побудована в XVI столітті, але внизу в церкві Сестер Сіона, збереглася одна стара арка й мощні вулиці — воцький квартал, який належав до римських часів.

ЧЕТВЕРТА СТАНЦІЯ

На цій станції Христос зустрів Свою Матір.

Місце, де Пилат умивав руки

П'ята станція — Симон Кіренейський помагає Ісусові нести хрест.

Шоста станція — Вероніка витирає обличчя Ісуса.

Сьома станція — ворота суду.

Восьма станція — Ісус говорить до жон Єрусалиму.

Дев'ята станція — Ісус спіткнувся і падає у третій раз.

П'ять останніх станцій знаходяться тепер під масивом храму.

Десята станція біля самих сходів храму й вони називаються станцією хреста, де вояки ділять одяг Христа. Одинадцята і дванадцята станції — місце розп'яття на Голгофі і смерть.

Тринадцята станція — Матір Божа отримує тіло свого Сина і тут Йосип Аримафейський бере тіло, замотує в чисте полотно і кладе у свою власну нову гробницю, прикачує великий камінь і закриває двері Гробу Господнього.

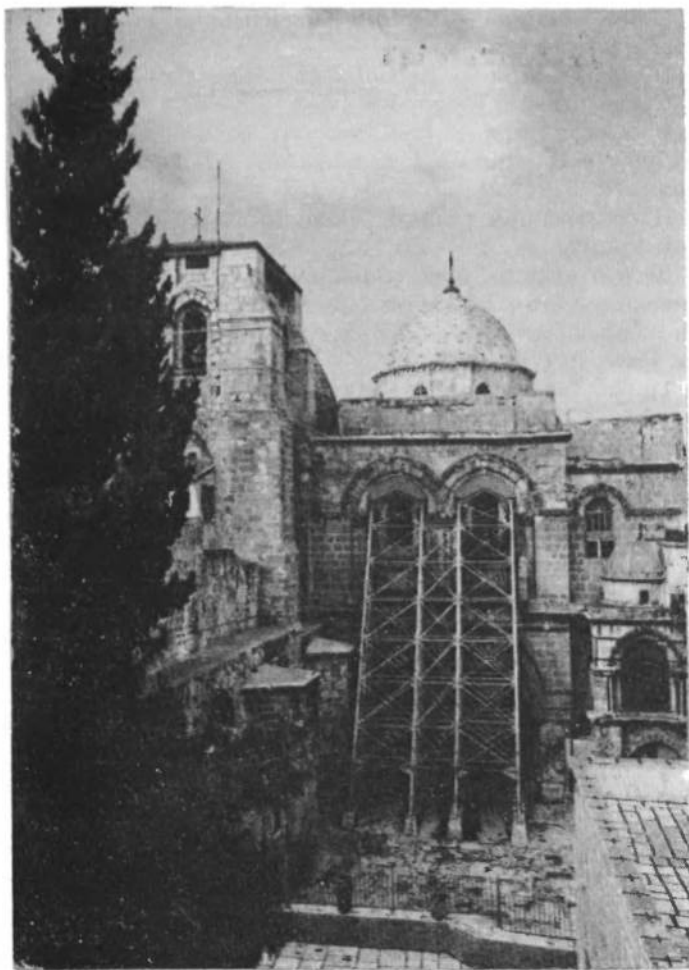
Чотирнадцята станція — Гріб Господній.

ГРІБ ГОСПОДНІЙ

Гріб Господній — мармурова будова, вона пошкоджена в часи землетрусу і узята в крицеві шини. Вона потребує ремонту, але гроші стоять на перешкоді. В цій великій церкві, окрім Гроба Господнього, мається й церква Воскресіння Христового. Вона дуже гарна. Ми пішли за ченцем сходами, у верхню церкву. Ця церква має два престоли, вони не розділені стіною. Голгофа і віднайдений хрест, місце, де похоронений Христос — усе це є одна церква, яка розкинулася в міру потреби за збіг часу й називається вона — Воскресіння Господне.

Свята Олена побудувала перший храм Св. Воскресіння, як нам говорять письмена, в 326 році. Вона поставила три церкви — Базиліку, церкву Воскресіння й Голгофу. Перський цар Хозар знищив усе в 614 році.

Через два роки Св. Модест відбудував цю скарбни-

Гріб Господній — мармурова будова, вона пошкоджена землетрусом й узята в крицеві шини.

цю, але вже були вони не такі величаві — він побудував тут чотири церкви, малі — Голгофу, церкву Грїб Господній, Богородиці й Чесного хреста. Ці церкви стояли до 1009 року, але каліф Гакей Єгипетський, напавши на Єрусалим, зруйнував їх.

Падалагон і Константин Мономах — православні імператори — відбудували їх, але змінили дещо.

Прийшли хрестоносці і в 1099 році зробили великі зміни. Всі чотири церкви поставили під один дах. Ця будова стояла до 1809 року і патріарх Полікарп перебував цей храм. В такому вигляді він існує і зараз.

Під доглядом трьох церковних достойників знаходиться храм Гроба Господнього. Вони мають титул — сторожі Гробу Господнього. Один із них грецький, один вірменський і один католицький. Мусулмани зараз від цієї святині ключі не тримають. Окрім великих церков, при храмі Воскресіння Христового, знаходяться маленькі престоли й під ними зберігаються деякі речі, які свідчать про той день, коли Христос іспустив дух. Престіл риз — це камінь, на якому вояки кидали жеребок — що кому дістанеться із одягу.

Престол ланцюгів, престол тернового вінця — це камінь, на який сперся знеможений Христос, як надівали Йому терновий вінець. Престол Логгіна — це місце, де відрубали голову тому сотникові, що командував вояками в часі екзекуції, а потім увірував в Ісуса Христа, — »запізно«. Престол Богородиці — це місце, де Богородиця й інші жони стояли в годину смерти Ісуса.

Престол Нікодима і Йосипа має печеру, в якій вони просили положити їх після смерти.

Прочани приходять до кожного престолу і цілують святі місця, бо вони є свідками безсмертного Господа Ісуса Христа. Знаходячись у храмі Воскресіння Христового, ми спитали ченця і про хрест, на якому був розп'ятий Христос. Чернець замислився, потім сказав: »Почекайте тут«.

Ми стояли біля престолу Св. Олени. Чернець скоро

повернувся й ми побачили його задоволене обличчя — він тримав у правій руці затиснений ключ. Ми ішли за ченцем і зайшли у вівтарну частину. Чернець показав рукою на престіл: ліворуч — це є престіл розбійника, який покався на хресті — («як прийдеш у царство неба, пригадай і мене грішного») . . . Чернець повів нас далі, відімкнув двері темнуватого приміщення. В кутку, білим покривалом прикрито . . . не хрест, а решту зіпівшого хреста . . . на якому страждав розп'ятий Христос . . .

Сумно було дивитися на реліквії — на решту Святого хреста . . . Чернець показував нам стоси риз. Коли ми вийшли із ризниці, то мій муж дав ченцеві 1 фунт стерлінгів і подякував йому за його милу обслугу. Обличчя ченця посвітлішало й він захотів показувати та розказувати нам як можна більше.

»Пішли!« — сказав чернець і торкнув мого мужа за плече. Ми зробили декілька кроків за ним і зупинилися коло гарного престолу — гробниці, такої як у нас в Україні ставили посеред церкви із плащаницею у Страсну П'ятницю. »Це презент з України«, сказав чернець.

Ми підійшли ближче і дивимося на приклесний напис — »Україна«, латинкою, напис як видко сучасний — і дуже добре, що він існує. Ця гробниця з плащаницею подарована гетьманом Іваном Мазепою. Плащаниця дуже гарна — вона на срібній плиті й обведена різьбою на тонкому металі. Ми поцілували цю плащаницю, цей дар гетьмана Івана Мазепи, й дивно було нам, що прийшлося поцілувати цей дар, котрий більше, як 200 років зберігається тут, у храмі Воскресіння Христового.

Чернець повів нас знову до престолу Св. Олени, показав нам дірку, як маленьке віконце, і сказав, що в це віконце дивилася Св. Олена, коли викопували хрест Спасителя. Яких чотири метри нижче, повів нас чернець далі по сходах. Тут стоять два престоли — один

католицький, другий, дуже гарний — православний, на тому місці, де було знайдено животворчого Хреста. Хрест Спасителя знайшли на місці для похоронених, тих, які після примовлення умирали на хресті, після розп'яття Христа. Перше нам показали місце, де прибивали Спасителя, на землі, до хреста — це праворуч від престолу. Ліворуч, хрест із розп'ятим Христом був піднятий і закопаний у землю. Тут Христос промовив Свої останні сім слів: »Елі, Елі, лана савахтані?« цебто — »Боже Мій, Боже Мій, нащо мене Ти покинув!«

Ми стояли на Голгофі. . . Словами не можна передати того почуття, яке ми, всі прочани, пережили в ту хвилину, — але сліз ніхто не міг утримати. . . Тут Його прибили, тут вкопали хрест і тут Він іспустив дух Свій ради нашого спасіння. . . Ми стали на коліна й цілували Святе місце. Коли ми піднялися з колін, чернець показав рукою на щілину у скелі, яка виникла внаслідок землетрусу, що стався у хвилину сметри Ісуса Христа.

Декілька кам'яних сходів ведуть нас у невелику, просто в кам'яній скелі, темнувату кімнату. Вотники свічок освічують обличчя старенького священика, який стоїть на колінах, праворуч від місця, де був закопаний хрест. Низенько нам прийшлося схилитися і лише на колінах могли ми дотягнутися рукою до частини скали, де був хрест. Тут ми поставили свічки, в молитвах цілуємо Святе місце. Священик мастить нас пахучим олієм — тим самим олієм, яким жони-мироносиці мастили тіло Христа.

Чернець повів нас у церкву, яка напроти Гроба Господнього — в гарний, дуже чистенький храм Воскресіння. Ми зайшли до церкви з душевним спокоєм й почали кріпко молитися за всіх тих страждальників, які прагнуть до Бога, але не можуть вільно помолитися. . .

Виходимо із церкви Воскресіння Господнього, зупиняємося перед мармуровою плитою, над якою звисають вісім запалених лямпад. Це є місце, де було положене

тіло Спасителя, після зняття Його із хреста, намащене миром і обгорнуте білою плащаницею перед тим, як поклали Тіло до гробу. Ми стояли на колінах, доки чернець не скінчив говорити про цю історичну подію Ісуса Христа. Ці хвилини тяжкі для кожного прочанина, але на нас падає подвійний тягар. . і без сліз не можна встати з колін. . . Ми пригадуємо зруйновані й осміяні святині у своїй рідній Україні, де століттями побожний нарід із великим сумлінням своєї християнської віри переживав у міцних молитвах і пості Страсну П'ятницю. . . На хвилину, ми забуваємо тут усе навколо нас і линемо духом своїм до України, де в церкві, на колінах чуємо спів нашого хору — «Благообразний Йосип з дерева зняв Пречисте Тіло Твоє». . . Підійшов до нас наш провідник і тихо сказав: «Ідіть за ченцем, він чекає».

Перервалася хвилина нашого завмирання. . . А як хотілося, хоч у мріях бути у своїй церкві, в Україні. Церква, в якій ми стоїмо, велика і яких 35 метрів вишини, в поперечнику 25 метрів. Видко колись вона була чиста й гарна з розкішною банею й могутніми колонами, а зараз закурена порохом і почорніла. У декількох місцях стоїть решетівка, — тут провадиться ремонтна робота. Великі ікони на стіні не прикриті і зверху, де працюють робітники, летить пісок і порох на розкішні й цінні образи стародавнього мистецтва.

Чотири нові колони поставлені на місці старих, і ця праця зайняла сім років. П'ята колона лежить уже готова на підлозі — вона вже підшліфована й чекає на своє місце. Коли буде готова решта колон це невідомо, але старі колони потребують заміни. Цей храм міцно потерпів від землетрусу, але сумно дивитися на цю могутню святиню, що вона в такому хворому стані. Нам із болем сказали: «Вже домовлено й лише потрібно для привернення в належний стан цієї святині, до якої жодна людина світу не може бути байдужою — 11.000.000 доларів, або 3.000.000 фунтів стерлінгів.

Коли ми скінчили прощу до Гробу Господнього, то

повернулися до свого готелю, й тут наша група прочан отримала запрошення від англійського Архієпископа Єрусалиму Джорджа Аплетона прибути на 4-ту годину в його резиденцію, в катедральний собор Св. Юрія Переможця.

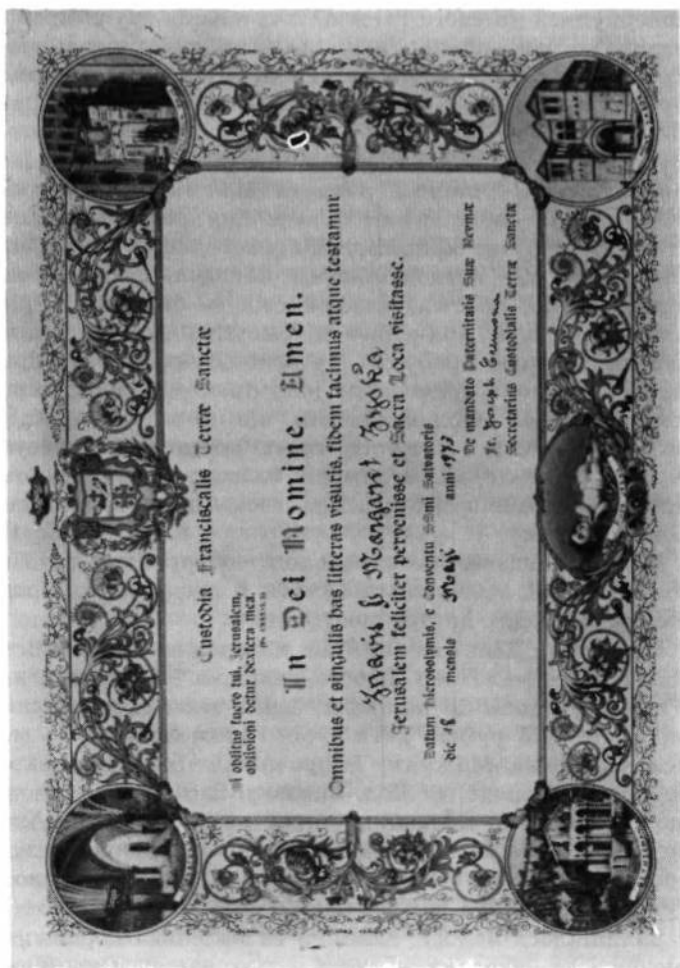
... Ми були прийняті у великій, розкішній залі. Темновишневим килимом покрита підлога, і здавалося, вона обхоплена обіймами білосрібних стін і зводами стелі зі світлом кришталевих люстр. На східньому боці залі, під темновишневим бальдахином, золотом прикрашений престіл. Уздовж стін — білосрібні крісла. Із престолу, Архієпископ Джордж Аплетон привітав нас, прочан, прибулих з Англії. Дуже тепла і приємна була його промова до нас, прочан, різного віросповідання. Він подякував нам, що не забули прибути на Святу Землю — ступити своєю ногою у стопи Ісуса Христа. Тут же ми отримали благословенну грамоту прочан, відвідавших Єрусалим і всю Святу Землю весною 1973 року.

Після відвідання катедрального собору Св. Юрія Переможця, ми побажали побачити й місце його народження та місце, де він похований.

На другий день ранком, нас повезли в Лідду. Місто Лідда дуже маленьке, просто декілька бездахових кам'яних будинків на пагорбах, серед зелених кипарисових дерев. На руїнах хати Юрія Переможця стоїть маленька церква. Мало хто із прочан відвідує цю церкву, бо їдучи з аеропорту Лод, минають її більше через те, що вертають до Єрусалиму пізно вечором. Ми під'їхали до цієї маленької церкви. Старенький чернець зустрів нас і почав показувати нам усе, що залишилося тут за часи війн і грабування.

Залишилося мало... Каміння та маленька церква над місцем, де народився, жив і похований Св. Юрій Переможець.

Ми дали ченцеві 5 фунтів стерлінгів. Здивовано глянув він на нас і прошепотів: »П'ять фунтів стерлінгів... Це ж 50 фунтів ізраїльських«... Низенько вкло-

Благословенна грамота прочан — Зіновій і Марія Жижки, які відвідували Єрусалим і всю Святу Землю, весною 1973 року.

Зіновій і Марія Жижки

нився він... »Нехай Господь Бог допоможе вам завжди«, і потім додав: »А Юрій Переможець визволить«... .

... Юрій Переможець... Як близько це ім'я до серця нашого... з дитинства кожному українцеві... Це ім'я живе в наших українських звичаях і традиціях... Хто не знає — »Юрієв день!«... .

... До 23-го березня паси худобу, де тобі бажається (не на посіві), але 23-го березня, після служби в церкві, запрягають коні до плуга і вся громада йде в поле — там проходять борозни на межах. До Юрія не існує межі — а після Юрія — б'ють дурня, який не знає, де вона є... .

Відвідавши церкву Св. Юрія, ми поїхали до монастиря Св. Юрія, у Ваді Кейт, в пустелі Юдейській, недалеко від Єрихону.

Манастир Св. Юрія також невеликий. Декілька ченців, вже дуже стареньких, підтримують його, й вони раді та вдячні кожній пожертві прочан. У бідному стані цей манастир і та невелика кількість ченців живе тут, як у фортеці.

ВІТАНІЯ

Коли Христос повертався з Галилеї до Єрусалиму, Він ішов очеретами, берегом річки Йордану, повертав на захід у Єрихон і далі, через Вітанію в Єрусалим.

Вітанія розташована по ерихонському шляху, недалеко від Єрусалиму. Колись тут були розкішні садки, але зараз рослин мало, лише каміння. Часто заходив сюди Христос. Тут жив Його друг Лазар зі своїми сестрами Мартою й Марією. Шлях до Вітанії — по Юдейській пустелі, потім кам'янисті пагорби, й лише де-неде серед каміння видка зелена травка, або зігнене, наче спить, деревце. . . Не ворухить воно ні гілочкою, ні листочком. . . Три важливі місця у Вітанії: 1. Місце, де сестри сповістили про смерть Лазаря. 2. Де жили Лазар і його сестри. 3. Гріб Лазаря.

Нова церква Св. Лазаря побудована в 1954 році. Будовав її А. Барлуцці. Ця церква стоїть на основах трьох старих церков. Перша з них побудована в IV столітті. Ще видна східня частина її і мозаїчні проходи в нутрі будови. Друга церква мала мозаїку поза будовою. Третя церква — вздовж північного боку, й частина мозаїчної підлоги залишилася свідком стародавності. Останні стародавні пам'ятки — могила Лазаря, якби прикрита мечеттю. На південь від церкви залишилася решта манастиря, побудованого в 1103 році царицею Мелисендою для бенедиктинських черниць.

Новий храм має двоярядні колони, октогональні бані, солідні двері, із бронзи. Сиві стіни оживляються великими мозаїчними вікнами зі сценами із Святого Писання. Є два вівтарі у формі ковчега зі скульптурою Марти й Марії. Головний вівтар має скульптуру двох

ангелів, які вказують на порожню могилу Лазаря. По-заду церкви, біля бічної вулички, декілька метрів вище, знаходиться гріб Лазаря. До нього ми йшли вузькою гірською доріжкою. Обабіч цієї вузької доріжки живуть люди, араби.

Біля входу до гробу Лазаря стоїть арабка. Вона дає кожному запалену свічку, й ми зі свічкою проходимо у глибокий і вузький льох. Спускаємося 22 вузькими кам'яними сходами — вже протертими ногами прочан за століття. . . Унизу, на кам'яній плиті, на якій стояв Христос, коли сказав: »Лазарю, встань!«, ми зупиняємося й бачимо ще декілька східців до ями, в бічній стіні, де лежав Лазар.

Ми з мужем знову повернулися в церкву Св. Лазаря, бо вона притягає віруючого своєю красою. Ліва стіна її — розкішна ікона, де Христос у Марти й Марії. Любив Христос цей привітний дім свого друга Лазаря і Його сестер Марти й Марії.

. . . Як жива перед нами Марія, сидяча в ногах Ісуса, що слухає слова Його. І Марта великою послугою клопоталася . . . Так явно подані майстром обличчя й образи, що вони здаються живими перед вами, й уявно чується їх розмова: . . . »Господи, чи байдуже Тобі, що на мене саму полишила служити сестра моя? Скажи їй, щоб мені допомогла«. . . Христос же відповів: »Марто, Марто, турбуєшся ти про багато чого, а потрібне лише одне. Марія ж обрала найкращу частину, що не відбереться від неї« (Матв. 6. 33.).

Ми стали на коліна й помолилися в цій церкві, яка не має ослонів, як їх не мали православні церкви у старі часи. Незвичайна архітектура цієї нової церкви підкреслює той міцний контраст між тінню смерті і світлом, яким є життя . . . Темрява і світло, смуток і радість, смерть і воскресіння, хрест — слава — це все антитези — протилежність християн. . .

Мозаїка на мурах зроблена митцем Вагаріні, ворота виготовував Пагліано, скульптуру Марти й Марії — Ан-

тонію Міньетті. Авреліо Містучці зробив головний вівтар і митець Арсандо Мартет зробив Розп'яття.

... Юдеї поприходили, щоб зобачити воскреслого із мертвих Лазаря й увірували в Ісуса.

Первосвященики, щоб Лазареві смерть заподіяти (Св. Ів. 12), посадили його і сестер його Марту й Марію на човен без керма й пустили на загибель у море... Але човен причалив до Марселю... Тут Лазар почав говорити про вчення Ісуса Христа, і тут, у Марселі, він помер та похований.

СІН КЕРЕМ

Гарне це чистеньке місто в долині Юдейських гір. Тут жили Єлисавета і Захарій і тут народився у них син Іван Хреститель.

Сюди частенько приходила Марія відвідати свою двоюрідну сестру Єлисавету. На місці хати Єлисавети й Захарія стоїть невелика церква. Престіл, на якому якраз відправляв Службу Божу канадський священник, знаходиться над місцем народження Івана Хрестителя. Приємно було молитися у цій спокійній хаті-церкві за спокій душ своїх спочилих батьків.

Тут дитина (Іван Хреститель) росла й міцнішала духовно. Сила його проповідів охопила весь Ізраїль, але у скорому часі, після охрещення Ісуса, Івана ув'язнили й відправили на східній берег Мертвого моря, в гори пустелі. Тут він був убитий, по наказу Ірода Антипаса. (З Массади ми ясно бачили печери в'язниці Махерус).

Це видовище дикої непривітної пустелі, а разом із тим ганебний історичний вчинок знищення людини, Божого посланця, на нас діяло гнітуче.

Могилу Івана Хрестителя в Себасті — Самарія — не прийшлося бачити, бо вона накрита побудованою на ній мусулманською мечеттю.

ЇДАЛЬНЯ »ДОБРИЙ САМАРЯНИН«

Від 1948 року, до шестиденної війни, тут стояв військовий гарнізон йорданських вояків, які контролювали й давали перепустку до Йорданії. Зараз тут немає нікого з війська. Люди живуть у цьому невеличкому містечку спокійно, й вони дуже привітні. В невеликій їдальні почастиували нас кавою та булочками із сиром.

Провідник Абед пригадав нам історію про цю їдальню. — «Один чоловік ішов з Єрусалиму до Єрихону й попався розбійникам, які обдерли його, завдали йому рани і втекли, покинувши його ледве живого. Проходив якийсь священик цією дорогою, побачив його і проминув. Проходив і левит, надійшов на те місце, поглянув і теж проминув. Проходив якийсь самарянин — побачивши, замилувався. Він підійшов, обв'язав йому рани, посадив на власну худобину і привів його до цієї їдальні. Заплатив два динари господареві і сказав: »Заопікуйся ним, а як більше витратиш — я заплачу тобі, як вернуся«...»

... І в цій їдальні нам подали каву, булочки й сир...

Дивно нам було, що з нас не взяли ніякої платні. Напевно і за нас заплатить самарянин, як повернеться...

ЄРИХОН І ГОРА ЧЕБЕЛЬ-КУРУН

Проїжджаючи по вулиці Єрихону, провідник Абед показав нам на один дім і сказав: — »На це дерево перед домом, заліз багатий митник Закхей, щоб бачити Ісуса, бо Закхей був малий ростом. Ісус глянув угору, побачив його і сказав: »Закхею, зійди додолу, бо сьогодні мені потрібно бути в домі твоїм«. »Чи дерево те саме?« спитали ми Абеда. »Дім то так, але дерево, — не знаю« — відповів Абед.

На захід від міста Єрихону піднімається висока гора Чебель-Курун. Це та гора, в печерах якої постився Христос і тут же був спокушений сатаною, після охрещення. На цьому місці стоїть монастир Св. Івана Хре-

стителю. Завжди збирається тут велика сила люду, моляться й постять, по Заповіту Христа.

Манастир розташований високо на верхів'ях гори й має невелику, але гарно утриману церковку. Зараз у цій церкві англіканський священник відслужив Службу Божу, а католицький священник нашої групи прочан служив лише коротенький Молебень. В печері, де Христос постив і молився 40 днів, горять лампади і свічки.

Ми всі помолилися на цьому місці, де постив Христос і звідкіля Він, коли дізнався про смерть Івана Хрестителя, пішов у Капернаум.

Колись Єрихон, особливо в часи Соломона, був знаменитий своїми садами, в яких квітли рожі для бальзаму й інші пахучі рожі. Соломон вів широку торгівлю бальзамом і гостримми стравами. А зараз — це руїни й бідне сільце, але його часто відвідують паломники, хоч тут є лише два готелі, один православний будинок для ночівлі та одна православна церква.

Немає більше пахучих садів Соломонових... Ростуть лише акації, ще якісь колючі рослини та виноград.

Від'їжджаючи з Єрихону, ми знову поїхали по жовтих сипучих пісках Юдейської пустелі, і знову навколо було голо й пусто...

Доїхали до стародавнього міста Кумран.

КУМРАН

Розкопки свідчать про події за 7000 років до Р. Хр. В часи Ісусові, тут жила естетична й релігійна жидівська секта «Ессен». Розкопки виявили, що ця секта жила тут до часів Ісусових. Знайдені письмена, з датою VIII століття до Р. Хр., потім письмена I-го століття після Р. Хр. По знайдених розкопках видно, що ця секта любила красу й порядок навколо себе. В 1947 році розкопки виявили писання Габаука — сім книг, які пролежали в руїнах 7000 років.

Зі смутком дивися на ці колишні мури і сходи,

зруйновані землетрусом. Секта есенів працювала, писала письмена і лише тепер, у XX столітті, як свідок стародавнього життя зниклого народу поповнила сторінки історії. Деякі письмена допомогли реконструювати Кумран із сектою есенів і дали натяк на початок християнства та натякають, що Христос сам був із секти есенів.

Ми, перебуваючи в Кумрані, бачили неподалеку гору Спокусу, (Чебель-Курум), де Христос молився й постив 40 днів. Римський історик Пліній (старший), який мав свій головний штаб на захід від Мертвого моря в часи наступу 10-го римського легіону на Масаду, описує життя кумранської секти есенів, котра жила тут із 125 р. до Р. Хр. до 68 року після Р. Хр. Вона була благочестива й відкидала світове панування.

Несподівана пригода двох 15-літніх хлопців — бедуїнів розкрила світові досі невідомі події старовинних часів. В 1947 році, ці два хлопці блукали по заваленому землетрусом Кумрані. Вони із трудом, через щілину, залізли в одну печеру — 20 стіп довжини і 16 стіп ширини — й серед черепків розбитих горщиків знайшли декілька циліндричних глиняних — 2 стопи вишини. Вони відкрутили накривки — й, замість золота чи коштовних каміннів, знайшли смердючі, плісняві шматки, замотані в полотно... Ці глиняні горщики зберігали в собі одинадцять рульонів письмен із пасів тонкої овечої шкіри, зшитих до купи й покритих засохлим клеєм, щоб письмена не згнули. Ці рульони мали довжину від 3-ох до 24-ох стіп і були писані лише з однієї сторони. Знайшовши ці шмати, хлопці були цілком пригнічені і думали продати їх якомусь крамареві старих речей в Єрусалимі за декілька фунтів.

Але через рік... 5 із цих рульонів були куплені Сирійським Православним монастирем Св. Марка в Єрусалимі за 90.000 фунтів. В монастирі Св. Марка їх можна бачити і сьогодні. Останні 6 рульонів були куплені Жидівським університетом в Єрусалимі.

Виявилось, що кумранська громада заховала ці документи від римського 10-го легіону, який сунувся на цю місцевість. Деякі знайдені документи і фрагменти розміром не більші, як поштовий значок, писані по-живдівському, інші були на арамаїкській мові, якою говорив Христос, і невелика кількість написана по-грецькому.

Ці письмена репрезентують більше, як 500 книг. Сюди входять усі книги Старого Заповіту й коментарі до нього. Знайдена книга Ісайя, а також документарні тексти життя керівників й учнів цієї громади.

Після цієї знахідки цих двох хлопців-бедуїнів, ще й зараз, інші археологи та бедуїни почали пильно розчісувати площу навколо Мертвого моря і з 1956 року знайшли ще десять печер, у яких виявили багато фрагментів і письмен.

МЕРТВЕ МОРЕ

Від Кумрану ми поїхали до Мертвого моря. Це найнижчий пункт земної кулі — 1297 стіп нижче рівня моря. Вода дуже солоня й нема в ній ніяких ознак життя. Нема ні риби, ні черепашок, ні рослин. Навіть птахи не перелітають через це море. Навколо лише сіль, сіль і сіль. Вода багата мінералами — поташем й алюмінієм, а соли так багато, що не можна стояти на дні моря, бо ви піднімається вверху, але можна лежати на спині й читати книгу. На березі Мертвого моря, де стояло місто Содом, вирости модерні заклади «Седом», які добувають з моря поташ й інші хемічні мінерали. Сіль стоїть біля моря затверділими стовпами. Деякі стовпи білі й чисті, інші почорніли від піску, який роздувається вітрами з пустелі. Стоїть іще посьогодні соляний стовп — «Лотова жінка».

Мертве море пригноблює кожного, хто на нього дивиться. Я пройшлася босими ногами по солоній воді, а мій муж купався... Тіло його покритися шаром білої соли, яку прийшлося змити під свіжою водою з водо-

граїв біля каварні. У ній, що носить назву «Кішка», ми трохи відпочили, послухали жидівську й арабську музику. Потім поїхали до готелю, в Єрусалим. Їхали знову по Юдейській пустелі, де вздовж моря бачили невеликі табуни диких верблюдів.

Ми їхали знову через Єрихон, але із другого боку гори Чебель-Курун. Тут місто виглядає трохи веселіше — є пальми й овочеві садки. Єрихон — найстародавніше місто у світі, воно мінялося й багато разів переходило з рук до рук. Ісус Навин зруйнував його і знищив усіх жителів, залишив лише дім Рааві з родиною. Цей дім знаходиться на краю міста. Звідсіля зовсім близько до криниці Єлисея.

КРИНИЦЯ ЄЛИСЕЯ

Ця криниця із джерел Йордану і б'є міцним водограєм. Єлисей очистив цю воду, кинувши до неї жменю соли. Незвичайно смачна вода у криниці Єлисея, й називають її — «Водою життя». Цей водограй постачає водою й місто Єрусалим.

На другий день була по пляну подорож до Масади. З готелю ми виїхали в 6-ій годині. Ранок був прекрасний, і сонце вже починало припікати. Покрученими шляхами спустилися ми з Єрусалиму, по Юдейських горах і виїхали в Юдейську пустелю. Наче безмежна ця Юдейська пустеля... лише чути навколо сморід із завірюхи летючого піску.

Хоча і говорять, що шлях іде вздовж Мертвого моря, але час від часу він відхиляється й море зникає... І навколо лише пісок, пісчані пагорби, деякі покриті тамариском, та жовті гори, які налягають на нас, а верхів'я гір перетинають дикі верблюди, ідуть вони табунами, швиденько, не дивлячись на спеку палючого сонця. Не доїжджаючи до Масади, ми зупинилися. Перед нами, між Мертвим морем і високими горами, виросла маленька оаза з пальмами й помаранчовими деревами.

«Це є Ейн-Геді» — сказав провідник Абед.

ЕЙН — ГЕДІ

Маленька кількість людей живе тут — господарюють, садять городину й сіють хліб.

В біблійні часи Ейн-Геді мав історичне значення. Цар Саул усе своє життя гнався за Давидом, бо йому казали, що Давид лукавий.

Руїни, які ми зараз бачимо на горі, були колись фортецею. З одного боку гори йшов зі своїми людьми Давид, а із другого боку — цар Саул.

Саул надумав узяти в коло Давида, але тут прибіг післанець із вісткою, що філістимляни йдуть війною. Філістимляни — дуже стародавній нарід, який жив на берегах Середземного моря. Прибули вони сюди з острова Криту і з берегів Анатолії. Вони оселили самі себе у п'ятьох містах — на березі моря в Газі, Ашкелоні й Ашдоті й на суходолі, в містах — Екроні й Гаті. Філістимляни тримали свою самостійність доти, доки не підпали під владу Тіглата (734 до Р. Хр.) й були укомплектовані синедріоном у 701 до Р. Хр.

Філістимляни вже тоді мали великі знання в металах і була відома їхня рання монополія заліза. Розкопки показали, що філістимляни мали недосягнені здібності у творчості обробки — різьби, інкрустації та створюванні на залізі чудових орнаментів. Цар Саул пішов проти філістимлян, а Давид тим часом зайняв фортецю на горі й жив у скелі, де його бачили лише сарни на горах та дикі табуни верблюдів пустелі. Саул повернувся від філістимлян і довідався, що Давид на горі Ейн-Геді. Саул пішов його шукати. По дорозі він зайшов в одну печеру, але в її темряві вже сидів зі своїми людьми Давид. »Давиде, — сказали йому його люди, — прийшов той день, коли Бог віддав у твої руки ворога й ти зроби, що тобі потрібно«.

Давид тихенько відрізав шматок поли з одягу Саула... Саул вийшов з печери. Вийшов за ним і Давид. »Мій цар«, — сказав він. Саул оглянувся. »Чому ти слухаєш тих, що говорять, що Давид ворог твій? Сьо-

годні ти сам бачив, що Бог віддав тебе в мої руки, але не наложу руки на помазаника Божого... Мій господарю, дивись на шматок у моїй руці... Чи цей шматок не доказує, що не життя я твоє беру? Ти ж гониш за моєю душею... Бог хай буде суддею між тобою і мною — але моя рука не буде над тобою. За ким ти гониш? За дохлюю собакою, або за блохою?»

Дивно нам було бачити цю маленьку оазу в пустелі, тут між горами й солоним Мертвим морем. Як тут можна жити?..

Тут ми довідалися про одну стародавню легенду: ...»Коли Бог сотворив пустелю й людину, то у Нього залишилася решта глини — два кусники... З одного кусника зробив верблюда, а із другого — пальмове дерево для того, щоб людина могла існувати в пустелі. Пальма любить вогкість, але не зносить того, щоб дощ її мочив. Її овочі спіють лише під гарячим сонцем. Тому й говорять — пальма любить мати ноги у воді, а голову — в огні... Лише дванадцять душ живуть у цій маленькій оазі. На схід від неї Мертве море, на захід — висока гора, з якої біжить із джерел смачна вода. А в садках ростуть банани, помаранчі й пальми.

МАСАДА

Була 12-та година, як ми під'їжджали до Масади »Прикривайте голову, — сказав провідник Абед, — спека міцна і сонце забере увесь товщ із волосся».

Ми вийшли з автобуса й нас охопила міцна хвиля спеки. Сонце пекло... повітря нема... нема й маленького подиху. Під великим наметом, де стояла черга до повітряних ліфтів, були кіоски з мінеральними напоями, морозивом і капелюхами, тож кожний купляв собі те, що йому було потрібне.

Повітряний ліфт забирав по 20 людей разом, але він не доходив до самого верхів'я гори — до нього треба було йти ще 85-ма сходами. Гора крута, а сходи вузькі у скелі.

Масада — це величезна фортеця і в першу чергу — символ. Вона підкреслює відносність малої кількості проти великої міцності... Слабого — проти міцного. Топографічне положення скали Масади недосяжне для людського життя, й Масада була дійсно місцем для фортеці, але, через географічне положення, не змінилося й посьогодні положення Масади.

У стародавні часи не існувало шляхів до Масади — вона була відрізана з усіх боків глибокими долинами навколо — прилягаючи до східнього краю Юдейської пустелі, а із другого боку Мертве море. Масада була одинока й недоступна.

Цар Ірод Великий побудував цю фортецю для того, щоб можна було триматися в час небезпеки. Він передбачав дві небезпеки:

1. — що жидівський нарід може його скинути із престолу й поставити на його місці іншого царя, з дому царів, які до нього були на престолі.

2. — турбував його більше — жах перед царицею єгипетською Клеопатрою.

Довгий час Ірод будував Масаду й руками майстрів будівництва перетворив цю міцну скалу, посеред пустелі, в добру й міцну фортецю. Верхів'я гори обхопив великим муром. Увесь мур має 37 сторожевих веж. Нижче муру побудований палац Ірода з розкішними мозаїчними підлогами, які збереглися й посьогодні.

Багато було побудовано вілл та великих складів для краму і харчів. Крім того, споруджено незвичайно добрі лазні, як царські, так і для обслути. Води було подостатком. Вона пливла через спеціальні рури, які збирали вгорі зимні потоки її до дванадцяти гігантських цистерн, вміщаючих до 1.440.000 куб. стіп. Огрівання вони — соняшне. Ірод Великий, таким чином, відірвав Масаду від пустелі, і зробилася з неї штучна оаза.

Три роки потрібно було римлянам, щоб оволодіти Масадою, лізучи по скелях, під пеклом сонця пустелі до високої гірської фортеці, яка пригнізилася на верхів'ї гори над Юдейською пустелею і Мертвим морем.

Дивно нам було стояти ногами в гарячому піску й дивитися на одну із величезних археологічних знахідок модерного часу — Масаду. Ця човнеподібна скала, приблизно 800 метрів вишини є одним із найбільш захоплюючих міст у світі. Тут, приблизно 2000 років тому, проходили самі незвичайні героїчні події в історії.

Деспотичний і недовірливий Ірод боявся не тільки сусідів, він боявся навіть свого власного народу і ще більше, що римський господар Юдеї — Марк Антоній — зможе віддати Юдею єгипетській цариці Клеопатрі. Коло 35 років до Р. Хр. побудував цар Ірод цю міцну й розкішну фортецю. Для себе він збудував триповерховий палац у північній частині скали.

Зараз ми бачимо лише руїни й півруїни, але видно, що цей палац був розкішний. Кімнати з колонами, і яскравими кольорами розписані стіни. Чудова мозаїка, скульптура, кам'яні, між колонами відкриті проходи, Лазні, як царські, так і обслуги, чепурно розписані мозаїкою. Все це давало цареві комфорт і захист від вітрів пустелі та пісчаних заметів. Тут цар Ірод Великий жив і насолоджувався.

Він помер в 4 році до Р. Хр. і залишив фортецю в руках римського гарнізону.

66 років після Р. Хр. римляни пригнічували жидів, і жида підняли повстання.

Римляни привели 60.000 вояків і придушили повстання. Спалили Єрусалим, кидали живцем дітей в огонь, а на залишивших при житті жидів наділи ланцюги, відвезли їх до Риму і там ввели в ланцюгах по вулицях.

Цар Ірод був дійсним римським громадянином, і його записи є лише єдиним свідком того, що трапилося в ту останню ніч, весною 73 року після Р. Хр. Коли полум'я палахкотіло над усією Масадою, тоді Єліазар Бен Яір скликав усю свою громаду зелотів. »Світанок буде кінцем нашого існування, сказав він, — але ми залишимо цей світ не рабами нашого ворога. . . умremo

вільними, з нашими дружинами й дітьми. Раніше, як ми умremo, ми знищимо огнем всю фортецю. Хай буде наша смерть розчаруванням для римлян, бо не буде їм над ким глумитися і кого мучити. . . Одне ми лишимо — наші комори з поживою. . . Вони будуть свідками, що ми вмирали не від голоду, а тому, що вибрали смерть, замість рабства». . .

Дев'ятсот п'ятдесят зелотів ніжно попрощалися зі своїми родинами й убили їх. . . Потім поклали все, що мали, перед своїми будинками й запалили. Жахливо дивилися вони на це згарище. Поміж собою вибрали 10 зелотів, які уб'ють їх усіх. . . Всі полягли коло трупів своїх дружин і дітей і самі підставили свою потилицю під постріл. Десять їх тепер залишилося й вони кинули жеребок між собою — кому з них одному випаде побити їх. . . Останній, коли скінчив своє діло, запалив царський палац, а себе проколов наскрізь мечем.

Але залишилася купка жидівських патріотів — зелотів. Було їх коло 1000; чоловіки, жінки й діти. Під керівництвом Єлізара Бен Яіра, вони пішли в Юдейську пустелю до Масади, розташувалися тут, щоб захистити своє життя в цій покинутій фортеці Ірода. Три роки тиснули на них римляни.

5000 вояків 10-го легіону, під командою Флавіуса Сильви, прокуратора Юдеї, гнали, щоб вимести настирливих повстанців, тисячі й тисячі хворих і умираючих полонених жидів по скалах, під палючим сонцем пустелі від зорі до зорі. . . А зелоти з Масади сипали на них камінням й пускали стріли і цим затримували підняття вверх по скалі. . . 10-ий легіон Флавіуса Сильви підліз до могутніх мурів Масади, почав таранити західню стіну, пробив її і в цю дірку почали кидати палаючі смолоскипи. Фортеця загорілася.

»Що було далі на Масаді, — сказав наш провідник, — про це дізналися більше усього із книги »Жидівська війна«, написаної Йосипом Матітіягу (Іозефус Флавіус). Цей жидівський історик порадив Іродові Великому побудувати фортецю Масаду. Він спершу був

сам одним із лідерів революції, але пізніше перейшов до римлян. Його книга дала повні деталі Масади, як він зрадив свій нарід, перейшов до ворога і став зрадником.

Ранком сурмачі загули в сурми й 10-ий легіон римлян вирушив на Масаду, й тут вони знайшли лише догоряючі руїни та довкільну тишу. Римляни зайшли в палац і стали віч-на-віч перед цим багатоголовим убивством. Вони були приголомшені такою кількістю самознищених«... .

Ми спитали нашого провідника Абеда:

»Як Йозефус міг дати такі точні описання про останні часи Масади?«

»Тут були свідки, — сказав Авед — дві жінки і п'ятеро дітей. Вони заховалися в печері в час цього самогубства. А може Йозефус довідався про цю історію від римлян? Але цілком можливо, що він сам розмовляв із залишеними при житті дітьми й жінками«... .

Так закінчилося життя Масади. Фортеця була залишена на цвіління й розпорошення. Але згодом Масада прибрала символічне ім'я в жидівській історії.

Від триповерхового палацу царя Ірода збереглися в руїнах деякі кімнати з розкішними мозаїчними підлогами, збереглися лазні з величезними цистернами для води, яка ogrівалася сонцем.

Лазні знаходяться глибоко у скалі, й ми опускалися до них по кам'яних сходах. Цистерни для води, яскраві кольорові малюнки на стінах та мозаїка на підлозі виглядали як щойно зроблені.

Провідник Авед указав нам на одне розкопане місце в лазні і сказав: »Тут знайдено три кістяки й багато срібної зброї, а недалеко від нього знайдено кістяк жінки, скальп якої цілком зберігся через надзвичайне сухе повітря. Її коси були гарні й виглядали, як наче тільки заплетені«.

В одній із кімнати було знайдено 11 кам'яних плиток. На кожній з них було написано лише одне ім'я, а на одній ми прочитали ім'я Бен Яір; десять інших ма-

ли імена лідерів зелотів. Ці плити є надмірно вартісними свідками історії, подій що відбулися тут ХХ століть тому.

Масада показує святість незалежності й хоробрости, тому вона стала символом для кожного свободолюбивого народу на всім світі.

Опускалися ми з Масади пішки, »Гадючим шляхом«. Ми йшли по вузьких, дуже стародавніх сходах, (дивно називати ці видовбані кайлами лунки у скалі сходами), але вони служать дійсно сходами, де й східці різні: один вузький, що ногу ледве поставиш, а другий великий, хоч лягай. Вишиною вони також різні — деякі так низько, — щоб ступити на нього ногою, треба напружено й обережно опускатися. Навколо ні рослини, ні деревця, ні травки, лише пісок, каміння і все це гаряче від палючого сонця. Нарешті кінчився »Гадючий шлях«, і ми йшли по гарячому, міцно утопаному піску між горами каменів. Одна невелика гора блищала яскравими кольорами, тонким блискучим порошком був покритий увесь шлях перед нами. Зібрати цей блискучий порошок не легко бо він змішався зі звичайним піском, але декілька маленьких камінців ми з мужем узяли зі собою.

Біля підніжжя гори стояв наш автобус.

Був час обіду і ми поїхали в Арад. Їхати треба було приблизно кілометрів 25 у глибину постелі. Дивне почуття охопило нас. Здавалося, що ми входимо в якусь величезну кімнату, яку земля держала під замкнутою колодою, і ми почували себе так, наче б входили до великого собору. Тиша незвичайна, лише чується тихі співи рухливого жовтого піску, якому немає кінця. А над нами світло блакитного неба. У цьому просторі, де пливучий пісок витворює звуки — то жужжом, то дрижачим брязкотом, дійсно, здається, нема кінця. Але посеред цього співучого піску постав перед нами раптово розкішний ресторан.

АРАД

Приємна прохолода охопила нас, коли ми зайшли до цього ресторану. Столи були накриті зі всією елегантністю, як для почесних гостей. Їжа була надзвичайно доброї якості і порції великі, але тим, які бажали після обіду випити каву, подали її без молока.

»Сьогодні нема молока« — сказали їм.

»Чому нема?«

»Не можемо змішувати молоко з м'ясом«.

Цей ресторан — КОШЕР-ресторан і по закону Талмуду не можна, щоб молоко пронесли в ті двері, в які було внесене м'ясо.

Рядом із нами за сусіднім столом, сиділи два мужчини в білих із розкритим ковніром сорочках і доїдали свій обід. Один із них мав на лівому оці чорну пов'язку. Підійшов до нього чоловік, постукав йому по плечу і сказав: »Пішли Мойша, час їхати«.

Цей Мойша був сам міністер оборони, а чоловік, який постукав йому по плечу, був його шофер, але в Ізраїлі до кожного говорять »ти«.

Пообідавши у цьому гарному ресторані й після коротенького відпочинку, ми почали збиратися додому в Єрусалим. Ми поїхали далі у глибину пустелі й доїхали до невеликого міста Ештамоа. У цьому містечку не зупинилися, бо немає тут цікавих пам'яток для прочан. Дивно, чим тут людина живиться і як вона тут існує?

Навколо лише пісок...

Ми поспішали до міста Хеврон, щоб іще до вечора побачити це історичне, біблійне місто Старого Заповіту.

ХЕВРОН

Автобус зупинився перед широким майданом, на якому стоїть великий нехристиянський храм. Він схожий на могутню фортецю, але при першому погляді ми бачимо, що цей храм належить двом релігіям. З одного

кінця даху стоїть мусулманський мінарет, а із другого кінця даху — баня жидівської синагоги.

Дивний абсурд, але так воно є, бо так склалися обставини. Хеврон, розташований на віддалі 38 миль від Єрусалиму, лежить у вузькій долині Мамри де знаходиться джерело, яке викопав Авраам. Місто розташоване на висоті 2835 стіп вище рівня моря. Вулиці вузькі і брудні, а населення дуже мішане — араби, єгиптяни, бедуїни й жиди.

Мусулманська мечеть Ель-Харан побудована на церкві хрестоносців у 1167-1187 рр. і накрила могили Авраама, Ісаака, Якова, Сари і Лії, які тут поховані в печері Махпелях. На тій половині, де стоїть синагога — місце, де знаходився перший вівтар, побудований Авраамом. Тут гробниця усіх ізраїльських патріархів. Тут Авраам отримав Боже благословення зробити собі і своїм ближнім сбрізання, щоб цим кусником шкіри засвідчити невідступність від свого Бога. (Звідсіля й пішла традиція обрізання). Коли умова між Богом і Авраамом була скріплена Обрізанням, Господь сказав до Авраама: »Твоя дружина Сара родить сина«.

Сара в той час була за дверима своєї хати й дивувалася цій розмові, вона була вже старою... але це збулося. Сарі було 90 років і вона родила сина Ісаака, якого Авраам навіть на горі Морія приносив у жертву.

Ісаакові було 40 років, коли він по заповіту батька свого одружився з Ревеккою, дочкою Нахора, які жили в Сирії і Ревекка рахувалася сирійкою. Вона родила Ісаакові двох синів-близнят. Першим хотів народитися, в козушку, покритий шерстю Ісав, але Яків схопив його за п'ятку і поспішав за ним. І ці два брати стали в майбутньому початком двох протилежних релігій і народів. Яків став називатися — Ізраїль. Ісав — Едомит, і від нього вийшли дванадцять колін князів (на теперішніх арабських територіях). Із того часу, як для тих, так для других, прабатьком є Авраам, помусулманському Ібрагим, тому і ті, і другі претендують на святиню Св. Авраама в Хевроні.

Ми, знаходячися у святині Св. Авраама, зайшли спочатку до мечету. Там, на килимові, сиділи молильники. Перед вітарем святости наш провідник Авед поставив нас усіх так, щоб кожному було видно й чути про історію цієї святині, але не прийшлося нам тут слухати, бо до мечету вбігли люди. Чотири чоловіки несли на ношах зашитого в полотно покійника. Мусулмани всі впали до землі й почали молитися. Ми потихенько вийшли з мечету і почали входити у двері напроти, до синагоги, а там повно молильників. Низько припали вони чолами до підлоги у своїх молитвах до Бога, а від співу — Аلیلуя! Аلیلуя!, здавалося, дрижали стіни. На цій маленькій площі, між дверима мечету й синагоги, ми зупинилися й кожен прочанин-християнин лише шепотів свою молитву: »Господи, не лиши нас у безнадії«.

Але скомплектованість цих двох релегій у Хевроні подіяла на нас дуже сумно, не тому, що, може, вони неправдиво звертаються до Бога, а тому, що вони намовляють Бога, »щоб діяв — один проти одного«...

Хеврон був сім років першою столицею царя Давида. У стародавні часи, він був жидівським містом молитви. Провідник Авед показував нам по черзі кожну гробницю, називав ім'я, кому вона належить, і розказував історію кожного похороненого тут.

Вже сонечко починало заходити за обрії, і ми поспішили до автобусу. Коли приїхали до Єрусалиму, була вже цілком темна ніч.

ПОДОРОЖ ІЗ СОЛОМОНОМ ДАВИДОВИЧЕМ

На три дні, нам дозволив лідер нашої групи прочан, фатер Джон, поїхати зі своїми знайомими жидами до кібуцу. З Єрусалиму ми виїхали дуже рано, ще сонце не сходило і в повітрі чувся нічний холодок, але в самоході було тепло. Ми їхали швидко і доїхали скоро до Яффи.

ЯФФА

Яффа є частиною Тель-Авіву й тут провадиться сортування та упаковка помаранчів для експорту. Вулички вузькі, піднімаються на гору і, здається, що знаходяться одна над другою. Деякі вулички з'єднуються східцями в горі. Яффа дуже древнє місто. Вже при Давиді й Соломонові воно було морським портом, який лежить якби в кам'яному басейні, обхоплений скалами. Традиції Давида й Соломона довго трималися тут. В 1187 році був зайнятий Саладином, у 1191 Річардом I, у 1799 році зайняв його Наполеон, який убив тут 1200 турецьких полонених. Довго, у старі часи, Яффа була головним портом для прочан, їдучих на Святу Землю і до Єрусалиму. Тепер ці функції провадяться інтернаціональним аеропортом Лод.

Від Тель-Авіву ми поїхали не по головному шляху, а боковими доріжками. Шофер Шмуль — уже не молодий, він прибув сюди із Франції в 1934 році. В Тель-Авіві купляв собі кожний рік старенький самохід і возив туристів. Солсмон Давидович, давній знайомий жид із ДП-табору Штутгарт, Німеччина, прибув сюди в 1948 році. Він і найняв дешевого таксиста Шмуля, якому не залежало ні на заробітку, ні на часі, бо він жив на пенсії, але був великий охотник якісь великі діла для людей зробити а розказувати він був великий майстер і дуже рідко мовчав. Самохід їхав по нерівному шляху. »Ці шляхи тут, напевно з часів Авраамових« — сказав Шмуль — »поправді, не мушу я вас возити по цьому шляху. »Чому?« — спитав Соломон Давидович. »Ісайя, 35, думаю, що ви не багато читали Біблію«.

Але Соломон Давидович мав добру пам'ять і сказав: »Хай очі сліплого відкриються і вуха глухого почують. — Скажу тобі більше — »і кривий буде плигати, як сарна, язик німого буде співати і в пустелі потечуть річки«. »Якби ти був полтавський соцький« — добавив мій муж, — тоді б на цих горах, замість кам'яних

площ, були б млинці, а з річок із гори, горілочка текла у Йордан». «Тепер досить жартувати, — сказав Шмуль — тут починається — шлях святости. Нечистий не пройде тут». «Шмулю, я тобі не по-біблійному скажу — перебив його Соломон Давидович, — як чистий протягає руку за грішми нечистого, тоді чистий держить язик за зубами». «Але ще краще я тобі скажу, — перебив знову Шмуль — англійці говорять — »не кусай руку, яка годує тебе«.

Шмуль замовк. Ми тряслися по нерівному шляху. Самохід гсйдався, як човен у розбурханих хвилях моря, по рівчиках і вибоях між банановими насадженнями. Нарешті ми в Кесарії і Шмуль сказав: «Тут ми трохи зупинимось й подивимось на руїни колишнього розкішного міста».

Ми вийшли із самоходу, освіжилися в Середземному морі й пішли розглядати руїни Кесарії. Шмуль розказував:

КЕСАРІЯ

Ірод Великий будував це місто із 28-го по 14-ий рік до Р. Хр на ім'я кесаря Августа. Місто було чудове і являлося високим досягненням інженерного мистецтва. Розкішний маяк, великі таборові й надбережні будинки — просто сяяли своєю розкішшю на березі Середземного моря. В це місто був посланий з Яффи Апостол Петро, щоб охрестив римського сотника Корнеліюса і його родину. Це були перші римські вельможі, охрищені іменем Всевишнього Господа Бога. Зараз Кесарія — ніщо. Рибальські хати — і це все. А мур з мармуровими колонами стирчить із моря. Як свідок про минуле. . . Серед руїн, збереглися міцні мури кам'яних проходів під землею, де тримали ув'язнених. Тут провів дворічне ув'язнення Св. Апостол Павло. Темні проходи в'язниці. . . вузенькою стрічкою проходить світло крізь щілину, не ширшу, як долоня, крізь яку не видно нічого, окрім води Середземного моря (Дії 25). Фе-

лікс, прокуратор Юдеї при цареві Клавдію, одружений із дружинсю царя Азізіса, Друсіллою, приходив розмовляти з Павлом. Друсілла — рідна сестра юдейського царя Ірода Агріппи II, зреклася юдейства, вийшла заміж за намісника Фелікса і слухала з ним розповіді Павла про віру в Ісуса Христа, про праведність та про майбутній суд. Фелікса заступив Порції Фест, а у в'язниці залишився Павло. . .

Багато чого хотілося дізнатися від Шмуля, але треба було їхати далі. Шлях по долині Шарон піднімався вище й вище, та ще й різко крутив. Шмуль їхав по цій крутизні напружено минав болота, яких багато було на горі. Де болота висушені, там тягнулася гарна чорна земля й було посаджено багато бананових дерев. Деякі дерева існували ще з незапам'ятних часів, але свіжі молоді дерева стояли рівними рядками й між ними красувалися чепурні дерев'яні та кам'яні будинки. Навколо розкішні поля пшениці і кукурудзи. »Нема цитрусових дерев?« — спитала я. »Земля недобра тут для псмаранчів« — сказав Шмуль.

Доїжджали до затоки Гайфа. »А це гора Кармель«, — сказав Шмуль і показав управо.

ГОРА КАРМЕЛЬ

»Кармель означає — »Виноградник Господій«. В долинах, між лісом покритими верхами — розкішні родючі поля, а в печерах гори живуть люди. В одній із цих печер ховався пророк Ілля від цариці Ізабелли фінікійської. Вона була тоді царицею Ізраїля. На висотах Кармеля, Ілля звернувся до Бога у присутності 450 священників, які вихваляли Ваала, щоб Господь прийняв його жертву із жертовника, залитого водою, тож раптом упав сгонь із неба й жертва Іллі була прийнята«. Тільки сказав це Шмуль, як із самоходу задимило. Дим уже валив із його капору.

Це несподіване сплетіння події було для нас дивним, але як-ні-як, прийшлося переночувати біля гори Кар-

мель. Ми пішли із Соломоном Давидовичем пішки в місто Гайфу, а біля гори всю ніч ремонтували авто, мили рушій, чистили динамо.

Гайфа є західнім пунктом Кармеля й була головним ізраїльським портом. Тут починається залізничний шлях на Дамаск. Навколо великі насадження бавовни. На північному боці затоки стоїть місто Акко, яке в часи Христові називалося Птоломейс. Акко було головним портсм царства хрестоносців і після Єрусалиму, стало столицею цієї малої християнської держави, яка називала себе «Латинське царство Єрусалиму». Колись Акко було містом великої сили, але воно дуже часто переходило із рук до рук, починаючи з 1191 року по 1918 рік. То воно в руках Туреччини, то в руках Англії і Франції. Розташоване зараз на кордоні з Ліваном.

Перед самим сходом сонця самохід був знову в порядку. Ми вже почали снідати, як зайшов Шмуль, сів за стіл, надів свою ярмулку і почав їсти. За сніданням ми довідалися, що тут, на цьому місці, був колись транзитний гстель для німців, які помагали туркам будувати залізничний шлях між Гайфою і південною частиною озера Галілейського, зв'язуючись із залізничним шляхом Хеджас від Дамаску до Амману. Англіїці бажали, щсб Гайфа була терміналом, проводом нафти з Іраку, а також морською базою на сході Середземного моря. Вони знали, що Муфті з Єрусалиму відріже залізничний шлях із Гайфою як тільки Ізраїль розквітне незалежною нацією.

Після снідання ми сіли в самохід і поїхали далі. Їхали між могутніми старими деревами кедрового лісу, потім по галілейських горах, покритих розкішним килимом із жовтих, золотих і блакитних квітів. Їхали між оливними деревами, стародавніми, ще й з біблійних часів. Шляхи тут круті і покручені. Часто посеред шляху стоїть коза або вівця. «Геть, зі шляху!» — кричить на них Шмуль, і сирена самоходу гуде без перерви. Кози й вівці лише голови задирають, дивлять-

ся на самохід і раптово зникають зі шляху, але знову вони стоять перед самоходом, тільки вище і дратують своїм »ме-е-е«.

Нарешті ми виїхали на рівний шлях. Він іде просто на Дамаск. Це той шлях, де Савл переслідував Ісуса й почув голос: »Савле, Савле! Чому ти Мене переслідуєш?«

На горах арабські й жидівські селища. Спереду гори Голянські — кордон Сирії, вліво — кордон Лівану. Обабіч крученого шляху видно поля. Араби орють так, як вони орали споконвіку — дерев'яним плугом... Віл тягне його, а два араби держать плуг, червоним порохом піднімається земля в повітрі...

Пригадався мені »Зелений мис«, на Кавказі, біля Батуму. Гора Зелений мис обсажена чайними кущами.

На горі озброєний вояк дивиться навколо й довго дивиться в далечінь. Це кордон з Малою Азією. Але що він там бачить? Я ж, крім червоного пороху, не бачила нічого.

Другий кордон, біля Джульфа-Махмудли, де бурхлива річка Аракс служить кордоном між Кавказом і Близьким Сходом. Тут, на Кавказі, Советський Союз, тракторними колонами робітники орють землю для кенафної плянтації. Шум, крик і співи навколо. Це вияв своїх досягнень і високої культури... А на тому боці — земля червоним порохом летить, орють дерев'яним плугом, але зовсім не помічають свого гучного сусіда...

Сьогодні я дізналася, чому араби не цікавляться зміною свого примітивного життя. Деякі з них живуть мирно із жидами, продають їм землю і час від часу наймаються до жидів на роботу, але на ній дуже ледачі, механізованою роботою жидів не цікавляться, проте люблять легку наживу й довгі розмови, сидячи в холодочку.

Шлях повернув вліво, й перед нами заблищала, снігом покрита, гора Гермон. Стародавнє її ім'я Сиріон. Вона має 9.400 стіп вишини.

»Існує прекрасна легенда про гору Гермон«, — сказав Шмуль.

ГОРА ГЕРМОН

Коли гори Святої Землі почули, що Господь Бог відзначив гору Сінай, а їх минув, тоді вони були у великому смутку. Одна маленька гора, вона не була ще горою, а лише пагорбом, стала перед Богом і запитала: »Господи, за що Ти нас покинув?« і залилася слізьми.

Господь звелів їй піднятися. Вона піднімалася вище й вище і стала самою високою горою на Святій Землі. Господь покрив їй голову сніговою хусткою, і слъози її стали джерелом для річки Йордан«... .

В КІБУЦІ

День кінчався, й ми під'їжджали до Майдалу, на кордоні Сирії. В кібуці нас зустрів один старший мужчина, протяг руку до Шмуля. »Шолом! Чи ти пізнаєш мене? Я Мендель — тут старший у кібуці, а ці, — він гукнув одного хлопця й одну дівчину — Роза, моя донька й Авраам — син«.

Соломон Давидович побіг хутко у своє помешкання, а Мендель нас знайомив із мешканцями кібуцу, називаючи ім'я кожного з нас гучно:

»Це Шмуль«.

»Шолом!« — привітали кібуцники.

»І я — Шмуль« — гукнув хтось із юрби.

»Це наш гість Зіновій!«.

»Шолом!« — привітали всі.

»І я Зіновій!« — гукнув хтось.

»Це наш гість Марія!«

Знову гучне »Шолом!«

Так виявилось, що тут декілька Шмулів, два Зіновії і чотири Марії. Тим часом повернувся Соломон Давидович, зі своєю дружиною Дорою. Привіталися, й вони псвели нас у свою хату, яка має три кімнати й мале-

ньку кухню. Дора заметушилася готувати обід, а Соломон Давидович повів нас оглянути кібуц.

Цей кібуц має гектагональну форму і на всіх її шести кінцях стоять будинки бльоками. Перед кожним будинком, трикутником, є прекрасний палісадник на якому посаджені дерева. Кожний дім має веранду, але все так побудоване, що сусід не бачить і не заглядає, що там у нього робиться. На краю кібуцу дитячий садок і школа. Звідсіля діти бачать своїх батьків, які працюють у полі. В центрі кібуцу ростуть гарні дерева, під якими розставлені ослони. Соломон Давидович повів нас у їдальню для саїтних. Простора довга зала, приблизно на 200 душ. Люди якраз обідали. Перед кожним стояла на столі, горою накладена, тарілка зі свіже смаженою рибою із салатою, огірками й помідорами, мисочки з кислим молоком а посеред стола овочевий сік у великих скляних куклях.

Шмуль уже тут обідав і, як правовірний жид, надів ярмулку. Тут, у кібуці, жиди дуже мішані, й кожному дозволяється молитися так, як підказує йому його почуття, але всі були членами як одної родини. Всі обідали, розмовляли, курили, дехто виходив із їдальні і простував поза кухню в шиночок.

Дора нас гукнула обідати. Стіл був уже накритий різними стравами. М'яса не було, але було декілька гатунків смачно зготовленої риби. Була і пляшечка самодільного червоного вина.

З Дорою ми розмовляли, перше на мові її дитячих років, по-естонському, а потім по-жидівському і французькому. Пс-німецькому і по-руському не хотіла вона говорити, а англійської мови не знала. »Як добре, — подумала я про себе, — що знаю сім-вісім мов і як вони часом потрібні«... .

Дора говорила про пережите, про життя в Естонії, в Німеччині і в Тель-Авіві. Про сина, якого вони мали, як узяли його в армію, коли було йому 17 років, і тут сирійці його вбили, тут його і поховала. Вони залишили Тель-Авів, приїхали сюди кібуц будувати і вже

п'ять рсків доглядають тут могилу сина. Дора докладно рсказувала про пережите і вона якби шукала співчуття. Мовчки слухала я її. . . На її карих очах блиснула сльсза, рукою змахнула вона її, потім глянула на мене і сказала: »Нема тепер тих людей, щоб не пережили муки, горя й жаху«. . .

НІЧ У КІБУЦІ

Вечір наступив раптово і зірки великими ліхтариками засвічувалися одна по одній на темному оксамитному небі. Навколо нас літали москїти. Шмуль приніс нам сітки на голову.

»Надіньте їх, хоч трохи поможе. Малі москїти не прогризуть«.

»А великі?« — спитав мій муж.

»За великі не ручаюся — засміявся Шмуль — а все ж таки надівайте сітку«.

Слсмон Давидович і Дора нас положили спати у гарну й чисту спальню, але ніч була неспокійна. Нам було чути стрілянину, але в кібуці панувала тиша.

Звичайно тут встають рано. Жінки ідуть полоти в поле. Поліття тут тяжка рбота, бо дощу було за весь рік лише 62 дні й земля суха, при політті окутує сухим порошокм, як хмарою, але сьогодні ніхто не вийшов у поле, бо перед світанком принесли вбитих — двох хлопців і одну дівчину. Вони були нічною сторожею на кордоні.

Жінки копали яму. . . Земля тверда кам'яниста. Тїла вбитих, завернутих в полотно, положили рядом, насипали землі нарівні поверхні. Кожний кібуцник виходив у поле і приносив великі каміння. Збудували триметровий курган над могилою. Мендель заліз на його вершок, встромив дерев'яну палицю з гострим кінцем догори. Навколо плакали й молилися.

»Світ ніколи не мав недостачі в мучениках« — сказав Соломон Давидович.

Стрілянина нічною й тиша в кібуці нам стали ясні, бо

закон кібуцу забороняє виходити з хати, тому що араби стріляниною виманювали мужчин, а самі входили в хати, знущалися над жінками й дітьми, а дім часто спалювали.

Вночі було вбито сім арабів. Їх тіла накрили каміннями, щоб шакали не розтягли, доки араби заберуть. Дівчина Софа не була вбита пострілом, але задушена. Йшли вони удвох — Софа і Лія. Раптом почули за каміннями кроки араба. Лія встигла заховатися в скелі, а Софа направила цівку автомата в бік, звідкіля чулися кроки. Араб кинув шнур... і петля обхопила її шию. Підтягнув він Софу до себе, колінами придавив їй спину й задушив. Лія вистрілила в араба.

Як скінчилися похорони, ми збиралися їхати. Від цих подій нам було вже не до снідання, хотілося скорше бути далі й далі від небезпечного кордону Сирії і біля гори Гермон, де ми провели ніч в кібуці.

Ми поїхали шляхом, між вапняковими скалами по яких шуміли в різних місцях три невеликі річки — Баніяс Дан і Хасвей. Ці річки, одна по одній, з'єднуються і створюють річку Йордан. Шлях крутився між каміннями. Де-не-де попадалися клаптики грубої широколистої трави, якою підгодовувалися вівці й кози. Рослин, окрім кущів тамариску, не було видно. Час від часу попадалися кинуті автомати, а також перевернутий панцер із знаком »Т-54«.

По цьому розшарпаному шляху, якби ми не поспішали, їхати скоріше було неможливо. Ми повільно спустилися з гори на південний схід. Їхали мовчки, ніхто не розмовляв, мовчав і Шмуль. Кожний раз, як тільки із-за рогу вапнякової скали переходив шлях бедуїн із верблюдом, то Соломон Давидович хапався руками за свого автомата. Я лише міцніше тиснулася до свого мужа і стискувала його руку своєю рукою.

»Так, — сказав Соломон Давидович, — я прийшов сюди допомогти будувати нашу мирну країну, а не арабів убивати«. І тут гукнув Шмуль:

»Під'їхали до Кіріяту — Шомона«.

»Шмуль заговорив« — сказав Соломон Давидович.

»Так воно і є, — відповів Шмуль, — з нечистим зустріч небезпечна«.

Тут, між Кіріятотом — Шомона і Кефар-Блюм, в болотистих очеретах, з'єднуються річки Хасвей і Дан і трохи далі, також на болотистій долині, не доїжджаючи до Айелет Хашанару, приєднується до них річка Пасад. Тут ці річки, із джерел гори Гермон, несуть 50 кілометрів, свою воду спільно — річкою Йордан до Галілейського озера.

САФАТ

Нарешті доїхали до Сафату й тут переночували. Незвичайне це місто, 2500 стіп над рівнем моря. Він є центром жидівського навчання. Тут знаходиться бібліотека зі стародавніми письменами древньої кабалістики, а також зберігається авторитетний Кодекс Жидівського Закону і ритуалів.

В Єрусалимі нас гучно вітали, вітали, як переможців, бо всі знали в які небезпечні місця нас повезли. Ми прощалися із Соломоном Давидовичем і Шмулем. Віддячуємо хоч трохи, на правду доброзичливим знайсмим, які так багато приклали труду, щоб показати нам своє нове життя, — але дуже турботне й небезпечне.

На другий день була по пляну подорож в пустелю Негев. Виїхали ми з Єрусалиму дуже рано, бо перед нами стелився шлях довжиною 338 кілометрів до Ейлату на Червоному морі, де для нас передбачався нічліг. З Єрусалиму їхали не по першоклясному шляху, бо звернули на пісчаний шлях пустелі Юдейської до малго містечка Св. Теодосія, де три волхви відпочивали, коли поверталися з Віфлеєму. Автобус тут не зупинився й ми лише бачили невелику християнську церкву візантійського стилю, побудовану на славу трьох згаданих волхвів. Пісчаним шляхом, по пагор-

бах, гойдалися ми до Мертвого моря. Вздовж моря їхали розкішним широким шляхом, 30 кілометрів, мимо Ейн-Геді, потім 12 кілометрів знову по пісках пустелі. В Захарії ми зупинилися, в ресторані «Чамай Зохар», на березі моря, підснідали, і дивилися на другий берег моря — короля Гуссейна Йорданського.

Була 11-та година, коли ми стали під'їжджати до пустелі Негев. Негев — означає — пустий. Ця частина тягнеться від Юдейської пустелі до Червоного моря, вкупі із Сінаєм. Рахується вона великою небезпечною пустелею. Не велика кількість відважних подорожніх ризикували перейти її, але поверталися з історіями нелюдського обтяження, з нерозповідними пригодами. Сьогодні побудовані шляхи, є міцний та добрий транспорт, і нам вдалося пройти цю пустелю безпечно.

Ми були здивовані, що ця пустеля є не тільки великим простором сипучих пісків, але одночасно світом, який належить лише їй. Незвичайний світ, із незвичайною фльорсю і фавною. Це окремих світ — світ пустелі. Гори з гострими гребенями нагадують Високу Татру в Карпатах і Ельбрус на Кавказі, але вони інакшого кольору, вони гаряче-червоні, а долини пригадують фота астронавтів із місяця.

Під'їхали до містечка Гатсева-ір-Ошад, тут починається східня частина пустелі, яку називають Аравією. (Пригадалися нам вірші з шкільних часів... »В сипучих пісках аравійської землі, три горді пальми високо росли«). . .

По цій Араві, наш міцний автобус гойдався по її сипучих пісках, набирав швидкість і легенько нас погойдував то вправо, то вліво. Коли ми доїхали до Гатсева-ір-Овот, то шфер вискочив з автобуса, обійшов навколо, заглядав під нього, бурмотів щось по-жидівському, сів знову за кермо й ми поїхали далі. Пісок починав проходити у зачинені вікна автобуса. Сонце заховалося за хмарою сипучого піску. Він рухався з виттям і швидко по пустелі, насипав великі вали, подібно за-

метам сніговим у степу, коли завие пуга. Автобус ледве рухався по заметах і раптово зупинився перед невеликим селцем Ейн-Ягав. Наші провідники, їх було двоє цей раз, Абед і Лео, вивели нас із хмар сипучого піску в невелику їдальню схожу на чайну, або корчму, таку яку жиди в нас на Україні мали. Просто дивно, — де б ви не зупинилися в скалах, чи в пісках пустелі — завжди знайдете, хоч за 100 або 200 кілометрів, маленьку їдальню з їжею доброї якості і приємною обслугою.

Тут, у цій маленькій їдальні, нам подали м'ясну юшку, по великій порції курятини зі свіжою бараболею і з зеленим горошком, а потім молочний кисіль. Води було достатньо і пили всі багато.

Двигун автобуса трохи прохолонув, а шофер підобідав і жваво скочив за кермо. Ми розсілися по своїх місцях. Шофер включив двигун і Абед сказав: »До третьої години ми мусимо бути коло Соломонових стовпів«. Вітерець подував зі сходу, й пісок курих із йорданського боку. Кордон Йорданії був просто вздовж шляху, по якому ми їхали. Лише дві стрічки дроту, близько одна від одної — якийсь метр між жидівською і йорданською стрічками.

У місті Бер-Тцофар не зупинялися, також проїхали містечко Елот. Вже близько Червоне море... Ми підїхали до Ейлату.

ЕЙЛАТ І ФІОРД

Чудове місто Ейлат. Надзвичайно чудовий пейзаж. Фіолетово-оранжова пустеля впирається в Червоне море, у його надзвичайно сині води. Ейлат — це зимовий курорт, і дощ тут іде лише один раз у місяць, від листопада до березня, а в інші місяці ніколи. Багато молоді міста Ейлату, працює на видобутку міді там, де колись працювали раби Соломона 3000 років тому.

Не залишилися ми на ночівлю в Ейлаті, а поїхали далі на південь 17 кілометрів, до містечка Фіорд. Кра-

са його просто чудова. Готелі, пляж і все навколо, як у казці. . .

Червоне море багате різноманітними морськими тваринами. Чудові екзотичні риби незвичайно яскравого ксльору, плывуть у прозорій синій воді моря. Черепашки самих різноманітних розмірів і форми, приліпилися до дна моря, до рослин морських, до каміння і крізь цю прозору воду — екзотична природа Червоного моря відчувається яскравим, живим калейдоскопом. Тут хлопці цього міста, мають свій промисел. Вам треба лише пальцем показати на черепашку в морі і вже хлопець вам її дістане із дна морського, але за гроші. Сподобалася нам одна велика черепашка — вона лежала глибоко в морі, притулена до каменя і прикрита морськими рослинами. Ми уважно її розглядали і як наче з піску, коло нас виринув хлопчина. Показує пальцем на черепашку і тут же малює пальцем на піску, скільки вона варта. Мій муж дає йому півціни, але хлопець не погоджується.

»Дай йому ці 5 шилінгів і він відчепиться« — сказала я мужеві. Хлопець то здаля, то зблизька слідкував і не відходив далеко. Вже вечоріло, а він усе дивився в наш бік. Як тільки мій муж гукнув його, то швидше вітру прибіг хлопчина, отримав гроші і кинувся у воду. Не пройшло і хвилини, як він уже тримав перед нами ту велику чудову черепашку. Знову хлопець пірнув у море і приніс іще одну черепашку, трохи меншу. Не взяв він гроші за неї, а сказав: »Для доброї лейді (дамі)«, й подав її мені.

Ніч на Фіорді була коротка, бо ми довго ще сиділи на березі цього чудового моря, серед довкільної неземної тиші.

До схід сонця, в якій 3-ій годині, ми вже поїхали далі, на південь до караванів Чармель — Шейх, а звідсіля просто по пустелі.

ПУСТЕЛЯ...

Навколо все різко змінилося. Стало непривітним і диким. Жах і дріж розбирали. Ми всі вагалися — чи вертати? Чи рухати далі?..

Фіолетові гори... обриви... оранжові й зелені скали, кам'яні стовпи стримлять просто в небо... Раптово перед нами гора іншого кольору... ніжнорожеві і жовті... загадкові й мовчазні... викреслені й відшліфовані палючим вітром пустелі — наче різьблені скульптором — дійсно фігури людини і тварин.

Ми переїжджали попри ледачих, дуже великих ящірок деякі тікали, навіть від нас. Також тікали якісь невідомі нам птахи, боязкі сарни, час від часу перескакуючи зі скали на скалу. А перед нами величезний простір піску, сипучого піску, який тихенько колихався, як хвилі в морі, рухався далі і стелився свіжим покривалом на великі, вже затверділі за тисячоліття, гори піску. Як маленька загублена коробочка гойдався тут наш автобус у пісках цієї загадкової і безкрайньої пустелі... Але перед нами гойдалася ще одна крапка. Ми під'їхали до неї. Жінка-бедуїнка, зодягнута й замотана в чорний одяг, ішла по пустелі. З нами їхати вона відмовилася, бо йде не далеко, лише 30 кілометрів до сусідки, щоб позичити склянку цукру. Й вона пішла...

Ми слідували за цією живою крапкою, у блискучому тумані порохів і пекла, доки вона не зникла десь там за обрієм...

Населення цієї дикої пустелі живе біля джерел, у печерах гір. На скалах ми часто знаходили написи, загадкові знаки, викреслених вершників на конях і верблюдах які проходили тут за часи довгого шляху історії. Між потрісканими, затверділими шарами піску, ми зустрічали «квітку пустелі». Приблизно вишиною в 1 метр, стоїть стебло рослини, на якому безліч рожевих квітів. Їх гостро-солодкий запах чути далеко. Чудова ця квітка, але небезпечна, бо в денну спеку хова-

ються між квітами гадюки. Дощі ідуть рідко, але на високих горах, зима все ж приносить сніг.

СІНАЙ

Перед нами гори, гори й гори — ціла серія гір, які складаються із граніту, порфіру й сіеніту. Яскраво-червоний порфір ще в часи Старого Заповіту, брався для будови палацу єгипетських фараонів, а сіеніт — це тонко преслоєний вапняк із кварцем та гірським хрусталем — служив завжди для тонких ювелірних виробів. Гори місцями дуже круті, глибокі прірви просто перпендикулярні й вишиною декілька сот стіп.

Головні верхів'я цих гір — джебелъ, як тут називають джебелъ Зебір — 8551 стопа, джебелъ Катерина — 8536 стіп, джебелъ Умм Шомер — 8449 стіп, джебелъ Мусса — 7875 стіп, джебелъ Сербан — 6734 стопи.

Земля належить більше монастирям і обробляють її ченці. Дobre ростуть тут помаранчі абрикоси й виноград. Доїхали ми до висоти 5000 стіп над рівнем моря, спустилися в одну вузьку, як у прірву, долину й зупинилися перед високим, наче фортечним муром, високою 30 стіп, перед древнім монастирем Св. Катерини. Він побудований тут приблизно у 340 році після Р. Хр. у горі Сінай. Гора Сінай стоїть високою стіною і тримає монастир більшу частину дня під своєю тінню. Ченці прорізували до верхів'я гори коло 3000 ступок і, щоб піднятися вверх на неї, треба дві або три години.

На верхів'ї гори невеликий майдан і печера, де Мойсей жив 40 днів і мав розмову з Богом. На цьому майдані стоїть зараз мусулманський мечет і маленька християнська капличка, — на місці події — 6000 років тому. Монастир Св. Катерини греко-православний. Зараз в монастирі лише 18 ченців. Архимандрита якраз не було у ньому, він був у Каїрі і відтіля збирався їхати на лікування у Грецію. Ченці привітні й раді гостям. За невеликі гроші можна купити в кіоску сувеніри й холодні овочеві напої, перекладанці та холодну перекуску.

Один чернець підсів до нашого столу, ім'я його Кирило. Він почав розказувати нам історію цього монастиря: »Ми є нащадки вояків різних народів, зі всього світу, які проходили тут з огнем і мечем, століттями, губилися від своїх гарнізонів у пустелі. Кожний загублений вояк, якщо не згинув у пустелі, знаходив притулок за мурами монастиря. Багато вже, за збіг століть, не знають — де його батьків батьківщина. Молилися всі Єдиному Всевишньому Богові. Колись, у стародавні часи — із третього по сьоме сторіччя — тут був торговельний шлях. Була зрошувальна система каналами. Ці канали зберігали воду пустелі. Трава росла й затримувала сипучий пісок пустелі, дерева, як фіґи і помгранати, росли добре, бо вони не бояться соли, якої багато в землі. Урожай був добрий і продавалися овочі караванам багатих торгівців, які йшли цим шляхом від багатого Далекого Сходу.

Це була зелена й родюча країна. На протязі століть занедбалися зрошувальні канали, трава засихала і вмирала, і знову почав рухатися пісок. Так сонце з гарячим вітром перетворили цю, колись родючу, землю у тверду і потріскану площу, бо маленька кількість дощу злизувала решту землі й відносила її в море. Лишилися лише голі й мертві скали, на яких не може існувати життя. Деякі кущики травки прижилися на піску, але отари кочуючих бедуїнів знищували їх, щипали і з'їдали самі малі пучечки й молоді відростки, а вівці поїдали усе з коріннями, що росло на ґрунті.

За сотні років поверхня спеклася, й пустеля перемогла ґрунт. Від палючого сонця зникла й та дощова вода, яка випадає тут рідко. Вона зникла у провалинах потрісканого закам'янілого піску. Були тут колись і джерела, але вони також зникли, а деякі знищені бедуїнами, бо джерела були принадою для ворога. Більшість джерел засипав сипучий пісок, який вітер ніс без кінця.

Який інстинкт вів людину, сотні й сотні років тому через цю велику небезпечну Сінайську пустелю, де на

горі Мойсей отримав у руках скрижалі з Десятьма Заповідями — хто знав? Хто показував шлях до тих великих скарбів, захсваних у глибині пустелі, у скалах, під сипучим піском? Тут, де вже століттями стоїть цей монастир Св. Катерини біля підніжжя гори Мойсея у Сінаї.

Нарід, сселений тут, має лише одну відповідь: »Бог показував той шлях«. Нарід називає себе джебеляхами, що означає гірці. Чернець Кирило показав нам церкву, келії ченців, а потім повів нас в одну келію на ночівлю.

Ранком, як ще небо було темно ми прокинулися. Дзвін монастиря вдарив раз... другий раз... і далі... 33 удари — один удар за кожний рік життя Ісуса. Так цей дзвін дзвонив століттями — так він дзвонить і сьогодні. Ранок був свіжий і холоденький Після снідання чернець Кирило проводив нас до автобуса. Ми поїхали, а чернець Кирило довго стояв з піднятою рукою і перехрестив повітря в напрямок від'їжджаючого автобуса.

Коли ми від'їхали, то долини і пустеля були ще під тінню гори, хоч сонце давно вже сходило на сході, над Савді-Арабією, але перші золоті стрічки його торкнулися верхів'я гори й гора Мойсея засяяла золотом, обхопилася, як полум'ям огню.

ПУСТЕЛЯ Е-ТЕЇЙ

Ми їхали назустріч непривітним піскам, та несподіваним пригодам. Хто не бачив ту частину Сінаю, яка називається Е-Теїй, той не може собі уявити її суворости й жорстокости. Вже 100 кілометрів їдемо ми цією пустелею по нестерпно гарячому піску, під палючим сонцем. Здавалося, що не тільки ми згинемо, але й автобус розтопиться... .

Нема тут нічого живого, не чути й не видно нічого, нема повітря. Ми закорковані у цьому пеклі... Біля

шляху пспадалися в піску, кістки людини. Вони добіла обгризені шакалами. . .

Ми сиділи мсвчки. Кожний тримав запас своєї води у пляшці, яка була вже гаряча, але ця вода трималася як святість і лише по краплі прикладав її кожний до своїх уст. Тут нема криниць, нема кіосків, тут усе, а також кожний із нас, лише в Божих руках. . .

Ми їхали далі й нарешті виїхали на шлях. Трохи не доїхали до малого гіркого озера в Суезькому каналі, де кслись Мсйсей перейшов із Єгипту. . . Тут нам перетинав шлях караван туарегів.

МІТЛА ПАС

Мітла Пас є шляхом прочан до Мекки. Тут ми зупинилися, щсб прпустити караван туарегів (нарід із берберів, сселених у західній частині Сагари). На негрів всни не схсжі, деякі мають європейський тип. Мова їхня семіто-арабська. Називають їх »сині люди«, бо шкіра їхня темносиня, не тому, що вона в них така від природи, але тому, що їхні халати й покривала пофарбовані синьою фарбою, яку видобувають із рослин, ростучих на західньому просторі Сагари. За збіг часу, ця фарба з халатів, які ніколи не знімаються, пройшла глибоко у шкіру туарегів і стали вони »синіми«.

Вони їдуть з Африки на Мекку. Вступивши на Мітла Пас, на шлях прочан до Мекки, вони їдуть тоді вже пішки. Кожний веде за собою свого нагруженого харчами й водою верблюда (Для себе верблюд воду і товщ має у своєму горбі і цей запас вистачає приблизно на десять днів шляху по безводній пустелі, під палаючим сонцем).

Цей караван туарегів, який перетинав нам шлях, постішав, щсб за два місяці прибути до Мекки на Рамадан, міцно тримаючись, виповняючи закон мусулманства — один раз у житті побути на Святій Землі, поклонитися й поцілувати чорний камінь Каабу.

Пропустивши прочан до Мекки, ми поїхали далі. Пустеля тут уже не така сувора. Не доїжджаючи кілометрів 50 до Бер-Шеби, ми повернули до невеликого міста Шівти.

ШІВТА

В 5-му столітті після Р. Хр. це місто було в повному рсзквіті, але зараз лише руїни та піски пустелі Негев. У руїнах збереглася решта одного візантійського храму — декілька колон неоднакової вишини та місце, де стояв престіл. Навколо тиша надзвичайна... і не видно нікого... лише час від часу легкий вітерець пробігає хутко й накриває тонким шаром піску ці позабуті жовто-рожеві мармурові руїни.

Хто збудував цей храм? Хто його лишив? Ми не дізналися. Один із присутніх духовних прочитав тут тиху молитву, і прочани проспівали англійською мовою молитву.

Ще сорок миль гойдалися ми по пустелі й, нарешті, доїхали до Бер-Шеби. Провідник перший вийшов з автобуса і крикнув: »Шолом! Ми у столиці пустині Негев!«

БЕР — ШЕБА

Дуже кволими виходили ми з автобуса й ледве увійшли в невеликий ресторан. Подали холодний обід — великі миски салати, огірки, помідори, холодну курятину і молочний кисіль. Їжа була доброї якості, але ми були настільки кволі, що їли мало, проте пити кожному хотілося, й овочевої води було подостатком.

Столиці пустині Негев — Бер-Шебі 3800 років. Авраам відкопав тут декілька джерел води й захищав їх, своє майно перед царем філістимським Абимелехом. При закріпленні умови з Абимелехом, що ці джерела викопав Авраам і вони є його майно, від подарував Абимелехові сім овець, як свідків, котрі пили воду із джерела, викопаного Авраамом. Це джерело назива-

ють »Джерело клятви«, бо тут вони склали присягу, що це місце є самим південним жидівським пунктом, і з того часу існує приповідка: »Від Дану до Бер-Шеби«, що визначає жидівську територію від півночі до півдня.

Бер-Шеба невелике місто, але має свою управу й поліцію. Функціонує декілька крамниць — одна з них купляє і тут же продає сільськогосподарські продукти. Бедуїни, які живуть навколо, не провадять хліборобства вони живуть із того, що продають гуртівникам м'ясних тварин на розплід, а старих — на м'ясо. Хліб, городину й овочі вони купують. Живуть більше в печерах біля джерел.

Дві з половиною години ми відпочивали в Бер-Шебі й насолоджувалися водою із джерела Авраама. Потім піхали на ночівлю в Єрусалим, як додому.

На другий день ми нікуди не поїхали, але оглянули Нсвий Єрусалим.

НОВИЙ ЄРУСАЛИМ

Новий Єрусалим дивує чудовою скульптурою. Національний музей, шпиталь, ізраїльський парламент Кнессет із розкішною залю »Чакал«. Рядом із парламентом будинки уряду. Чудові будинки побудовані і ще нові будуються. Дуже цікавий зоологічний город. Він має 700 гатунків тварин, з них 110 гатунків пригадуються в Біблії. Ми перейшли вулицю й опинилися у прекрасній ділянці з терасами й новими будинками жидівського університету, масивного комплексу ізраїльського музею та зеленого парку зі скульптурами. З музею, зі скляної бані, огороженої валом із чорного граніту, видно Мертве море. На захід гора Герцль. Названа на славу основників сіоністського руху. Герцль тут на горі й похований. Розкішна реконструкція II-го храму Єрусалиму.

З ізраїльського військового цвинтаря у єрусалимському гаю видно селце Ейн-Керем, де народився Іван Хреститель. Між гір, під захистом кипарисів і оливко-

вих дерев, монастирі, де ченці провадять свою щоденну роботу. Єрусалим є містом привітним і гостинним для чужинця.

Після обіду, ми пішли від нашого готелю, біля воріт Ірода до Дамаських воріт по вулиці Султана Сулеймана. Звернули вправо і по вулиці Ганейвіім зайшли в Мея-Шерім.

МЕЯ-ШЕРІМ

В Мея-Шерім живуть жиди — ортодокси (правовірні). Багато тут синагог, деякі з них не більші, як кімнатка, але на кожній із них напис: »Закон обов'язує вас одягатися ввічливо«. Мужчини носять пейси. Жінка мусить носити рукави нижче ліктя, покрити голову і не виходити без панчіх. Ця релігійна секта, якби сама заключила себе в гетто, і, дивлячись на них, деякому здається, що для цих людей іще не прийшло 20-те століття. Населення Мея-Шерім звершає час від часу подорож на літаку, але ніколи не піде воно в кіно.

Єрусалим є місто »миру«, але яка іронія до історії цього міста. Назва Єрусалим уперше відома з таблиць Тел-ед-Амарна, приблизно 1400 років до Р. Хр., і Єрусалим був іще маленьким гірським штабом семітського народу, яким керував єгипетський фараон. 1000 років до Р. Хр. цар Давид назвав його столицею Ізраїля. Величезні події послідували:

Будування другого храму, коло 515 років до Р.Хр.;

Завоювання Олександром грецьким;

Повстання Макавеїв;

Царство Риму;

Царство Ірода;

Розп'яття Ісуса Христа на Голгофі.

Лише в 1948 році країна стала знову самостійна.

Поважних кримінальних випадків нема в Єрусалимі. Єрусалим — це працююче місто — нема часу для злих дій, але поліція має автомати на випадок політичного терору. Жид, народжений в Ізраїлі, називається »саб-

ра». Дійсними сабрами є генерал Даян та деякі вищі керівники уряду різноманітного походження. Гольда Мейр народилася в Росії, Давид Бен Гуріон — у Польщі, Аба Ебен — у Південній Африці і бургомістр Келлог — в Австрії.

В тижні три вільні дні: п'ятниця для мусулман, субота для жидів, неділя для християн.

Працюють від неділі до п'ятниці. »Не можемо ми ввести п'ятиденку — говорять тут, — країна потребує нашої праці«. Часописи арабські, жидівські й англійські продаються з одного кіюску. Слово для привітання — »Шолом«, що означає — »мир«. І воно є одне — як для »добрий день«, так і для »до побачення«.

Сьогодні четвер. Гарний травневий день, і нам дозволили оглянути ту розкішну мечеть Омар на горі Морія.

МЕЧЕТЬ ОМАР

Ширсчезними білими сходами ми піднімаємося на великий майдан з аркою високих мармурових колон. Ця мечеть є найкращим твором ісламської архітектури, з її золотою банею і зі стінами, прикрашеними різнокольоровою мармуровою мозаїкою. Вона декорована арабесками зі словами з Корану.

При вході в мечеть, ми лишаємо своє взуття біля брами, бо Коран не дозволяє приносити в мечеть порох знасвні.

Ми зайшли в мечеть. Підлога святині вся покрита червоним килимом. Сиво-білі мармурові колони підтримують могутню копулу мечеті. В передній частині мечеті знаходиться та скала, на якій Авраам збирався принести в жертву свого сина Ісаака.

Мусулмани говорять, що і Магомет із цієї скали піднявся на небо. Ліворуч скали стоїть невелика скринька, в якій знаходиться декілька волосин із Магометової бороди, котрі він згубив тут, на скалі. Праворуч — у стіні, вузькі двері зі сходами в підземельний хід,

500 метрів під Єрусалимом, яким не раз ходив Христос. Зараз ми бачимо лише сім ступнів і вони кінчаються перед природною скалею, бо вхід у підземелля араби замурували в 1948 році. На вихідному боці із цього тунелю утворився тепер водяний басейн, із якого вони беруть воду для Єрусалиму.

СІЛОАМ

Після обіду, провідник Авед повів нас до Сілоаму, на те місце, де тунель під Єрусалимом доходить свого кінця. Тут ми зупинилися й Авед розказав нам історію цього тунелю:

Сілоам означає — «Посланий». Тут стояв Христос і уздоровив сліпонародженого (Іоан, 9), тут син царя Давида, Соломон, був помазаний на царство. 3000 років тому Єрусалим був містом євуситів і стояв на верхів'ї гори, поза теперішнім муром.

Засновник цього міста зупинив свій вибір над цим містом тому, що воно знаходиться над «Дівочим джерелом» — єдине незникаюче джерело навколо. Воно протікає вільно крізь велику щілину в основі обриву скали, під мури і в долину Кедрон, але євусіти для того, щоб зберегти цю воду в часі нападів ворога, прорили покручений тунель від верхів'я гребеня гори, 100 стіп униз, крізь скалу, щоб забрати й цю останню фортецю. Євусіти рахували себе стійкими й непереможними. Вони сміялися над армією Давида, яка розмістилася табором під горою і кричали:

»Кого ж ви хочете перемагати? Тут лише сліпі, та каліки!«. . . Але Давида не легко було збити з його замірів і він подвоїв силу свого заміру — обіцяв, що назове старшим полководцем своєї армії того, хто першим стане ногою в цій упертій фортеці (Хрон. 1.6).

Вночі, в часі тиші, після бою, один із офіцерів царя Давида — Іоав, зупинився недалеко від Дівочого джерела й почув стук мідних ведер об скалу. Він пішов у печеру, з якої текла вода, й ішов по воді в печері.

Стук ведер, який він почув, доказав йому, що він не помилився й що тут євусіти мають шахту, яка веде від фортеці до внутрішньої камери джерела й оберігає джерело від висихання та від захоплення ворогом. Іоав скинув свій одяг, поклав свою зброю, а сам плігнув у ставок і скоро знайшов тунель у скалі. Він пройшов темний прохід і дійшов до накритої зі зводом криниці, куди опускалися відра євуситів. Іоав зобачив вихід із цієї криниці. Біля виходу горіли олійні ліхтарики, вверху. Іоав поліз по скалі, чіпляючись за її виступи і щілини. Вже був він на висоті у п'ять разів вище свого росту, як нащупав сходи і прохід, який вів вгору до центру скали. Іоав плігнув назад у криницю і вискочив у тунель. Побіг до намету царя Давида, розказав йому про свою знахідку і попросив дати йому невелику групу вояків, щоб іти з ними по ним знайденому шляху. Іоав пішов зі своєю малою групою вояків, а цар Давид лишився з армією перед воротами фортеці. Скоро пройшов Іоав зі своєю групою тунель, зайшов у фортецю, де всі євусіти спали кріпким сном. Ворота міста відчинилися, й армія царя Давида зайняла фортецю.

Із цього часу, від тієї ночі, фортеця стала Єрусалимом і столицею Ізраїля. Через триста років після Давида, сирійці йшли і їхньою мрією було оволодіти Єрусалимом. Замислився Єзекія: »Чому Дівоче джерело, вода якого тече з часів Іоава, мусить напувати ворогів моїх, також як і мене? Чи ж не можливо, щоб вода текла не в долину Кедрон, а вниз, під Єрусалим?«...

Почалася велика робота. Єзекія наказав прокласти другий тунель, глибше у гранітну гору. Тунель продовжувався вишиною в ріст людини і пів її росту в ширину. Із двох боків почалася робота. Кожний мужчина, кожна жінка, були примушені працювати (2. хрон. 32. 1-4). Кожний працював уперто, просовувався вперед крученими поворотами, лябиринтом, і нарешті всі зустрілися, прорізавши прохід більше, як 700 стіп довжини, а рівень цих двох проходів, де зустрілися, відсту-

дав лише на долоню. Місце, де зустрілися відмічене написом: — на стіні вирізьблено долотом по-старогебрейському. Коли тунель був скінчений, то старий басейн джерела заповнили каміннями.

Не пройшло і години, як асирійці зайшли в Єрусалим, але — як Єзекія плянував, — так воно і трапилося. Асирійці не знайшли води, ні в місті, ні навколо і гинули від спраги. Вони покинули Єрусалим, навіть не дмухнувши на нього. . .

Прошло 2000 років, і Єрусалим розростався далі й далі, залишаючи місце, де стояло місто євуситів, занедбаним і забутим. В цей тунель пішли мій муж і два священики.

Ми всі стояли мовчки перед цим чорним, загадковим проходом, а як стали із нього вилазити трое сміливих, то ми легко здихнули і всі разом заговорили, питали і слухали про те, що знаходиться там в тунелі. Вони побачили місце, де тунелі із двох кінців зустрілися і де на мурі була таблиця з викресленими долотом літерами, по-старогебрейському. Таблиця ця знята в 1907 році і зберігається в імперіяльному музеєві в Константинополі. На ній написано: »Свердлення наскрізь закінчено. Кожний протоквавав своє свердло вперед, у напрямок свого побратима — свердло над свердлом — і вода потекла у ставок 1200 куб. стіп і 100 куб. стіп була вишина скали над головами каменоломів«.

Ліворуч від таблиці якийсь замуrowаний хід. Куди ж веде цей древній, можливо забутий хід? Чи не до таємничої гробниці Соломона? До легендарних захованих скарбів під мечетою Омар? А може пізніше — до Гробу Господнього? . .

РЕСТОРАН ХАСАН ЄФЕНДІ

Цього ж дня, на вечерю, нашу групу запросили в розкішний арабський ресторан »Хасан ефенді«, біля воріт Ірода. Нас привели до чудового будинку із кедрового дерева. По сивих мармурових сходах піднялись

ми до різьблених дверей, обабіч яких сиділо по одному арабові. Всі в білих халатах, підперезані червоним поясом і на голові червона феска. Я привіталася до сидячого араба праворуч: »Селям аллейкум!« Араб піднявся і відповів: »Аллейкум Селям«, відчинив двері і пішов з нами по вузьких сходах угору, де залі для гостей.

Ми зайшли у велику залю. Не до самої стелі вона перегороджена на декілька менших кімнаток. Чудова ця перегородка, як згаповане полотно мистецькою рукою різьбаря, різьблені чудові арабески з тоненьких кедрових дощок. За кожною перегородкою стоїть довгий низенький столик, півколом біля нього низенькі м'які ослони. Нас повели в зелену кімнату. Гостили лише арабськими стравами. Почали бараниною й закінчили маленькими піріжечками та бубликами, розміром не більше, як гудзик в 1 сантиметр. На столі не було ні вилок, ні ножів, всі їли руками і всі дивувалися здібностям арабського кулінарного мистецтва.

Весь час не затихала, то тиха, то гучна арабська музика.

ГАДЖА МАГОМЕТ МУГУ

До нашого столика підійшов наш провідник і з ним високого росту мужчина в чорному халаті, з чорною фескою на голові, пов'язаною білою хусткою.

»Гаджа бажає з вами повітатися« — сказав провідник.

»Селям аллейкум«, — сказав гаджа.

»Аллейкум селям«, — сказала і я.

»Гаджа Магомет Мугу«, — назвав він себе.

Якимсь знайомим здавалося мені це прізвище, але де? Коли?.. »Звідки гаджа прибули сюди?« — спитала я його. »Давненько, дуже давненько, ще в 1928 році з Кавказу. Я є черкес-адигеець, з аула Джиджихабль над річкою Пшиш, яка в лісі Курго впадає до Кубані. Чи ви пам'ятаєте мене? Ви були ще дуже мо-

лоденька. Багато змінилося за 45 років, а також і ми з вами, але я вас пізнав. . .»

Глянула я в обличчя цього гаджі. Його суха шкіра покрита маленькими зморшками. Пригадався мені інший Магомет Мугу — молодий, стрункий, прибувший з Каїру з дипломом професора арабської мови. Навчав дітей черкеських законів Корану й був одночасно опікуном тієї школи, де я почала свою вчительську кар'єру. Пройшли роки, але й сюди прийшла советська влада. Почалися арешти і знищувалася релігія. Зник і Магомет Мугу в 1928 році. Всі рахували, що він згинув, за жорстокими мурами, де згинули мільйони безвинних, від советського беззаконня. . .

»Рука Аллаха указала мені шлях, по якому й пішов«. . . Гаджа Мугу гукнув Гасана Єфенді, щось сказав йому по-арабському і в скорому часі перед нами стояли маленькі горнятка з пахучою кавою.

Після вечері гаджа запросив нас поїхати з ним до Мекки, й ми з мужем погодилися. Отримали дозвіл і стали готувитися на цю подорож.

ПОДОРОЖ ДО МЕККИ

З Єрусалиму ми виїхали рано, ще сонечко не сходило і було холодно. Ночі тут завжди холодні. По Єрихонському шляху, поїхали до мосту Абдулаха, на річці Йордан. На цьому мості контроль і дозвіл їхати по землі короля Йорданії Гуссейна.

Провірка відбулася тут дуже скоро, говорили лише з гаджою, і він щось підписував у контрольній будці. Переїжджаючи по мосту Абдулаха річку Йордан, гаджа показав на одну печеру на самому березі річки і сказав: — »Печера Св. Антонія«. Св. Антоній знайшов цю печеру і заліз туди, щоб у холодочку відпіchnути, але там був лев і він гучно заревів. »Друже — сказав Св. Антоній, яка тобі біда трапилася? Тут досить місця для нас двох, а якщо не бажаєш мене мати до компанії, то встань й іди звідсіля«. Але лев сказав: »Я не

можу терпіти запаху людини». Потім він встав і пішов із печери.

Як довго Св. Антоній займав цю печеру — сказав далі гаджа Мугу — це невідомо, бо як і ви напевно знаєте, Антоній не мав постійного місця для життя. Він ходив по пустелі, по горах і по долинах... він шукав людей, шукав зустрічі, щоб дізнатися — чи світ іще рухається? Що нового?.. Він завжди знав, де знайти того, хто потребує доброго слова, або де треба мертвого поховати».

Шлях від мосту Абдулаха іде просто на столицю Йорданії Амман, але ми від цього шляху звернули вправо і, проїхавши з 10 кілометрів, зупинилися перед горою.

ГОРА НЕВО

З цієї гори Мойсей перед своєю смертю, дивився на «Обіцяну землю» (Мойс. кн. 5.34). Тут, десь у цих пісках і каміннях, похований Мойсей, але де його могила і посьогодні ніхто не знає.

Ми поїхали по південній частині Йорданії, до Едомії.

ЕДОМІЯ

В біблійні часи тут оселився Ісав, син осліпшого Ісаака. Ісав, як і його брат Яків, мав велику здібність твариноводства. Яків, у молоді роки, коли пас череду у Лабана — свого тестя в Сирії, перший увів штучне запліднення тварин, а брат його Ісав, тут, в Едомії (тепер у державі короля Гуссейна Йорданського) перший витворив нову породу тварин — мулів (сполучення осла з конем).

Ми переїжджаємо залізничий шлях і їдемо ще далі в пустелю. Як море, рухається перед нами пісок маленькими хвилями, або тоненьким прозорим туманом перебігає далі по поверхні пустелі. Насипаються пагорби — маленькі й великі. За пісчаним пагорбом рос-

туть декілька кущиків саксаулу та тамарисків і тут завжди сидить відпочиваючий бедуїн із верблюдом. Недовіжливо дивиться на нас бедуїн, але побачивши гаджу, він трохи піднімає свій зад і уклінно вітається: »Селям аллейкум!«. . . І знову сіда на пісок.

»Тут близько Ірак — сказав гаджа — не бійтеся, ви мої гості«.

Ще довго ми їхали цією мертвою пустелею в безкочечних пісках, де не можна уявити собі ні краю, ні напрямку. Раптово почувся нам тоненький скляний дзвін. То блискучий порошок плив у повітрі легеньким туманом.

»Треба поспішати — тукнув гаджа до водія — через півгодини буде пісчана буря«. . .

Їхати далі було небезпечно і ми поїхали вліво. Переїхали якийсь залізничий шлях. З одного боку переїзду дошка з написом -- »Вавилон«, по-англійському і по-арабському.

»Кілометрів 100 відсіля Багдад, але ми під'їжджаємо до Вавилону« — сказав гаджа Мугу. »Було тут колись золоте місто Вавилон — краса халдейських вельмож. Колись воно було міцною метрополією, а також найкращим містом, побудованим рукою людини. Розквіт його слави був приблизно від 1800 р. до 539 р. до Р. Хр., тоді він був зайнятий Киром, царем перським. Древні письмена говорять, що він побудований легендарною царицею асирійською Семираміз, яка була донькою одного сирійського юнака із сирійським божеством риби Дерцето. Вона одружилася з Оннесом, який був одним із генералів Нінуса, але на неї впала увага царя. Її чоловік сам себе знищив, а вона вийшла заміж за Нінуса і стала після його смерті царицею. Царювала Семираміз 42 роки, і передала царство синові«.

Ми зупинилися перед великою площею, закритою під піском пустелі. Лише один бік міста й декілька розкопаних руїн стирчать із піску як кістяки. Ворога Іштар. . . їх побудував Навуходоносор, щоб дати можливість проходити процесії до храму Мардук. Також роз-

копана частина палацу Навуходносора з висячими садами Семіраміди і храм Есагіла. Чудове було це місто! Розкішні будинки на площі у 200 квадратних миль, а навколо міста величезний мур у 45 миль довжини, 344 стопи вишини і 66 стіп ширини — достатній, щоб по верху можна було їхати на колісниці із запряженими чотирма кіньми і повернутися назад. Тут протікала велика річка Єфрат, на березі якої жваво працювали порти. Просто не можна собі уявити, щоб таке розкішне місто було знищене й засипане піском пустелі. . .

Гаджа Магомет Мугу розказував далі: »Це місто покинуте усіма. Ні один араб не зупиниться тут. Цим містом володіє злий дух. . . Пастухи минають його. Ні одна людина не буде жити тут. Земля й руїна Вавилону — це сміття, яке ви бачите тут, сповнене отрутою. У ньому нітр. . . і стерилізування його потребує дуже довгого часу. А так воно тут неродюче і людина гине.

Згинув тут також, світові відомий Олександр Македонський. Рухався на схід у Самарканд, Кандахар і Кабул, дійшов до Карачі зі здобичею з Індії. Військо йшло зі своїм царем Олександром додому, але ледве дійшов Олександр до Вавилону, як тут на нього напала лихоманка. На десятий день він уже не розмовляв і на очах своїх офіцерів — ця міцна військова фігура вмирала. . . Лише шакали та інша хижа звірина господарюють тут. Пророки пророкували халдеям про падіння і знищення золотого Вавилону, але горді й повні зазнайства вавилоняни ніколи не були прихильні признавати слова, які йшли від Бога, через ненависних їм жидів. . . »МЕНЕ, ТЕКЕЛ, ФАРЕС« — рукою написано на мурі. (Бог підрахував царство і покінчив його). . . Я знаю, — говорив далі гаджа Магомет Мугу, — християнин рахує, що його Біблія відрізняється і стоїть вище від інших священних книг, як Коран мусульманський, Трипітака — буддистський, Тау-Те-Кін — Конфуція, а також Веданта, Сутрас індусів. Ні одна з цих священних книг не дає стільки думки перевіреної,

а пророцтво є і доказує установлені факти, що Біблія це правдиві слова Бога до людини. Тож слова пророків збувалися завжди. Пророків, як Ісайя, Єремія й інших, хоч вони були ув'язнені й під тортурами забиті каміннями та розпиляні пилками, але їх слова і пророцтва ніколи не вмирили, а завжди здійснювалися й будуть здійснюватися. Так і з цим золотим містом — гордістю халдеїв. — Вавилон... руїни... отрута... й шакали...

Але це не звершилося одним ментом. Сотні років проходили й це велике місто ще існувало. Проте слова пророків сповнилися цілком — після Розп'яття Христа... Мудрими будемо ми, якщо будемо уважні до древніх указників. Віруй у Бога і будеш забезпечений. Віруй в Його пророків, і ти будеш на висоті слави!»...

— Це ж так написано в Біблії (2. хрон. 20) — промовив гаджа й замовк.

Ще коло 300 кілометрів нам їхати по пустелі, де нема ні одної живої тварини, нема людини, лише гарячий пісок, гаряче повітря й палюче сонце в zenіті. Самохід їхав швидко по цьому безлюдному просторі, і гарячий вітер сік нам обличчя, як огнем.

Гаджа, сидячи рядом із шофером, говорив щось до нього, а ми з мужем розмовляли між собою. Потім гаджа заговорив знову з нами. Він почав нам пояснювати про значення — бути мусулманином.

Одним із самих мало відомих фактів, є Іслям, релігія, яка є дуже подібна до християнства і до юдаїзму, але його мало розуміють, хоч на світі 750 мільйонів мусулман, маючих найбільший вплив на стратегічних обширах земної кулі.

Один почесний мусулманин, який гостював у чужій країні, став атракцією для необрахованої кількості людей, які говорили: »Дивись, ми також шануємо твого пророка«.

Аджеж Ісус, Мойсей і Будда шукали людські душі ніжно, зі світлом Божим. Магомета ж показували з мечем — »Підкорися, або смерть!«

Далі цьому мусулманському гостеві показували

фільм, в якому хоробрі хрестоносці боролися з мусульманами, щоб оволодіти містом Єрусалимом. Хрестоносців показували освідченими і співчутливими людьми, але мусульман — як безграмотних, некультурних варварів. У багатьох дискусіях цей гість чув, як його релігію характеризували — люблячу обілля, розкіш та безкрайню розвагу. Куди б він не йшов, його називали магометанином, а його релігію магометанською, але ці два слова є самі неfortunні, які вживаються коли описують цю релігію.

Ніхто не молиться Магометові — ми молимося Богові, Аллахові, тому називайте нас мусульманами, що означає: »Ми під волею Бога«. . . Магомет є людина, він лише пророк. Він був жонатий, мав дітей, заробляв на прожиття, помер і був похований у звичайній могилі, як і кожний із нас. Магомет помер — але Бог живий на віки вічні. . .

Магомет народився 570 років пізніше Христа. Він вистав сиротою. Був сам християнином — підтримував незаможних і пригночених, але 20-тирічним він уже був відомим торговцем і в скорому часі став директором каравани верблюдів однієї всесвітньовідомої вдови. Коли йому було 25 років, а їй 40 років, то вона порадила йому з нею одружитися. Він не відмовився і жив з нею до її смерті, вірним і чесним мужем. В 40 років Магометові — цій людині пустелі, безпечно застрахувала своє життя — любляча дружина, прекрасні діти і весь світ знав його.

Магомет означає — високошанований. Магомет не вмів ні читати, ні писати. Через Архангела Гавриїла він став отримувати слово Бога. Архангел сказав йому: »Читай!«. . . Магомет читав і примусив інших записати ці задушевні слова, які у скорому часі революціонізували велику частину земної кулі: »Нема Бога, окрім Єдиного Бога!«. . .

Але араби були в ті часи ідолопоклонниками. Магомет проповідував на підставі Старого Заповіту, й багато людей слухали його, й мусульманство зростало мі-

цно. Володарі роду Куареш спротивилися і почали слідкувати за Магометом, і він утік в Медину, 200 кілометрів на північ. Це було в 622 році після Р. Хр., і цей рік став першим роком мусулман. Зі жменькою своїх прихильників Магомет, живучи в Медині, підрачував, що краще вийти відкритим змаганням за свої проповіді і признання їх. Він переміг і став головою мусулманської спільноти, а його наука стала поширюватися. Його релігія була скерована на Єдність Бога.

Магомет увів нові закони у спільноті: Він звільнив жінок із домів терпимости й заборонив алкоголь. Установив одномісячний піст — Рамадан. До Магомета, мужчина мав права тримати безліч жінок. Магомет поставив закон — не більше чотирьох, а якщо такий мужчина, що не може їх забезпечити, то нехай тримає лише одну. Виникло, однак, непорозуміння з Магометовою обіцянкою земного раю. Він говорив, що лише зла людина буде залишатися в пеклі, а добра людина попаде в рай, де прохолода і легенький вітерець, де течуть срібні й молочні річки, де розкішні овочеві садки й де прекрасні гурії — дівчата. Незрозуміло було людям, де ж це пекло?.. Як ця країна, де вони живуть, з вогненногарячим вітром, ріжущою гарячою пісчаною пугою, палючим сонцем та піском безрослинним... Де ж той рай?..

Коли помер Магометів син, то якраз на той час, у той день, припало соняшне затемнення. Нарід це признав, як Боже співчуття Магометові по втраті сина, але Магомет сказав: «Соняшне затемнення є явищем природи і нерозумно його пристосовувати, чи до народження, чи до смерті»...

Коли Магомет сам помер, то намагалися його обожествити, але один його послідовник виступив із промовою і сказав: «Якщо тут, посеред вас, є такий, що молився Магометові, то хай той зна, що Магомет помер. Але якщо є такі, які молилися Богові, то хай знають, що Бог безсмертний і живе вічно».

Багато зустрічаються в Корані імен із християнства

і юдаїзму. Наприклад перші п'ять глав Корану мають заголовки: Ной, Іона, Йосип, Авраам, Марія. (Ясно ми ці імена інакше вимовляємо: Нух, Юсуф, Ібрагим, Мерем), але вони ті самі. У спеціальних власних відділах Корану відіграють велику роль: Ісус (Ізу), Адам, Давид, Іов, Мойсей (Мусса), Лот і Соломон (Сулейман). Іслям тримається традиціями, про які говорить Магомет: Кожний мусулманин, сідаючи їсти, говорить слова з Корану: »З іменем Бога — Всемогутнім, Милосердним«. Багато інших традицій мали вплив і на західні народи: »Не став клеймо тварині на морді! Клеймуй її на крижах, там м'ясо товще«. Жінок і дітей не ображай! Не ображай людей, які служать релігії. Не знищуй священні речі, а також овочеві дерева, та урожай!.. Магомет надіявся, що прийде той день, коли всі люди будуть молитися Богу. Він запрошував і християн відправляти свої Служби Божі, тут в мечеті — це місце посвячене Богу«.

Мусулмани мусять підкоритися п'яти законам:

1. Нема Бога, окрім Бога, і Магомет пророк Його.
2. П'ять разів на день молитися: ранком на зорі, в обід, після обіду, по заході сонця й ніччю.
3. Мусулманин мусить віддати два з половиною відсотки свого прибутку.
4. Мусулманин мусить постити один місяць — Рамадин (не пити, не їсти від сходу до заходу сонця).
5. Один раз у житті мусить робити паломництво до Мекки і має він тоді право називатися »гаджа«.

Іслям, як і Юдаїзм, не визнає портретури. Мечети прикрашені лише візерунками з геометричними фігурами. Іслям є релігія — опозиційна комунізму й коли ви знаходитесь серед мусулман, то почуваете, що Бог у них набагато дійсніший, як у християн і трудно повірити, щоб мусулманин добровільно віддав свою віру комунізму, який відкидає існування Бога. Через економічні й політичні обставини руху, можна рахувати, що Іслям обіймається з комунізмом, але ні, він своєю

душею весь час лине до Бога і скрізь шукає своїх одноподумців по релігії, бо він є мусульманин. . . (Чи ми, в таких обставинах, знайдемо друзів, які скажуть: »Ми є православні християни!?!« . . .). Перед своєю смертю Магомет бачив, що через підтримку Медини, мусульманство й Іслам стали великою релігійною спільнотою.

Ми їдемо вже по Савді-Арабії і ще коло 100 кілометрів їхати нам до Мекки. Обминаємо каравани верблюдів, важко навантажених крамом для базарів і портів. Інші несли на собі воду, їжу і одяг прочан, які поспішали до Мекки. Верблюд може нести на собі вантаж у 500 фунтів й іде він тоді 25 миль на день з перервою три дні. Без вантажу він іде 10 миль на годину безперервно 18 годин.

Дивно було нам дізнатися, що ця тварина, якщо не тяжко працює і має добру їжу, то їй вистачить тієї води, яку вона має від трави й не потребує води на протязі 10 місяців. Воду для себе верблюд зберігає у своєму горбі, також і товщ — по потребі користується цим, але зменшується при цьому 1/5 його ваги.

Араби-бедуїни називають верблюда »Ата-Аллах«, що означає — Божий дар. Верблюд дає бедуїнові все, що потрібно для життя: 1. гальон молока в день, шерсть на одяг, м'ясо, шкіру для намету й через кожні три роки малогу верблюда. Бедуїн, перед тим, як підносить калабушку з молоком до уст своїх, говорить: »Благослови її!«

Ми під'їжджаємо до Мекки. В бік цього міста, кожний мусульманин стає обличчям, коли починає свою молитву. Двадцять кілометрів від Мекки — гора Арафат, де останній раз молився Магомет. Сюди ідуть раз у рік мусульмани з усього світу в час Рамадану — вони ідуть до чорного каменя Кааби. Кааба символізує древність старого світу — патріярха Авраама і по традиції, що він і його син Ісмаїл побудували першу Каабу. Говорять, що від тієї Кааби залишився лише кусник цього древнього каменя на південно-східньому боці цього ве-

ликого чотирикутного каменя посеред двору мечеті, яка стоїть у пустелі.

Цей кусник правдивого Авраамового каменя став гладенький і блискучий від поцілунків прочан, за століття. Кожний мусулманин, при своєму житті, мусить побувати в Мецці й поцілувати камінь, а, побувши тут, удостоїться називатися гаджа. (Подібно, так мусив би християнин побувати на Святій Землі й поцілувати Гріб Господній).

Але релігійна подорож мусулманина буває не без користи. Прочани ідуть сюди — пішки, на конях, на верблюдах, їдуть автобусами, летять літаком до цих святих міст — Мекки й Медіни, і ця подорож коштує багато грошей. Є такі, що везуть додому декілька пляшок святої води із джерела Зем-Зем і продають її краплями, за добрі гроші, тим, які не мали можливості самим побувати на святих містах, але раді хоч трохи, хоч краплю, отримати цієї цінної води. Краще провадиться торгівля килимами. Віруючі з Афганістану, коло один мільйон нащадків Чингісхана й Тамерляна, завертають свій подорожній багаж у розкішні самотканні килими й обертають їх таким чином у валізку. Контролерів цього не турбує, бо вони завжди готові купити ці килими й потім продати їх торговцям або американцям, котрі тут працюють. Таким чином, за ці великі гроші паломникові оплатилася подорож до святих міст і поворот додому.

Якщо прочанин ішов день-у-день по припису прочан, не робив помилок, беззаконня, то на дев'ятий день, це є кінцевий день, прочанин отримує звання гаджі, також і почасної грамоти.

Кожний мусулманин-прочанин, мусить один раз у своєму житті стати перед горою Арафат — (гора Божественної Милости), де по-мусулманському писанню Адам і Єва, після вигнання з раю, тут знову знайшли своє пристановище. Мусулманин мусить стати перед цією горою. Він мусить залишити поза собою всі події

світу й дивитися в таємниці людського існування — стоячи перед обличчям Всевишнього.

Зараз травень місяць і до Рамадану ще два місяці, але мусулмани прибувають до Мекки з усього світу і кожний одягнутий по традиції своєї національності. Вони поспішають. Деякі ідуть дуже довгий шлях, як із Західної Африки. Вони ідуть пішки й поспішають, щоб захопити місце в наметах між Меккою й горою Арафат. Молоді подружжя поспішають, щоб їх перша дитина народилася в Мецці, бо це рахується великою релігійною почестю. Натовп людей тут великий, і серед них просуваються зі стоїми отарами овець і табунами верблюдів бедуїни, бо вони знають, що кожний прочанин мусить купити одну тварину на жертву Аллахові.

Рамадан тягнеться один місяць. Народу багато, і сморід від людей і тварин великий, але після Рамадану всі людські і тваринні екскременти перекопуються трактором.

Із Мекки ми виїхали іншим шляхом і їхали швидко. Ми поспішали, щоб до ночі доїхати до моабитського міста Кир-Харошет, на шляху караванів. В часи хрестоносців Кир-Харошет був фортецею.

Південна ніч наступила раптово. Наш шофер їхав надзвичайно швидко і весь час сирена самоходу не замовкала, бо чулися неприємні звуки надходячих шакалів. Шакали вже близько, вишкіривши зуби, перебігають через пісчані пагорби, кидаються один на одного, рвуть на собі шкіру, а знайдену жертву в пустелі розривають на шматки... Навколо зловісний вій, гавкання, як сміх, і сморід цих хижих звірів.

Самохід, здавалося, вже не їхав по пісках пустелі, а летів у повітрі. Нарешті ми доїхали до Кир-Харошету. Всю ніч пересиділи в маленькій їдальні, їли четлипш з баранини, свіжу квасолу — лобі й пили каву.

МІЖ РІЧКАМИ ТІГР І ЕФРАТ

Ранком ми вже знову подорожували по пустелі, повернули вправо і під'їхали до частини Іраку, де живуть араби між річками Тігр і Ефрат. Багато з цих арабів ніколи не бачили ні верблюда, ні пустелі і лише чули, що на південь від них знаходяться величезні простори пустелі. Лише ті, що приходили до Мекки, поцілувати чорний камінь Кааби, тим пустеля відома, а інші про неї лише чули, бо навколо них тільки вода і їхнім засобом сполучення є розкішні, пливучі по воді, очеретяні човни. Ці водяні араби одягнуті, як і їхні брати пустелі — в халати бурнус. На голові вони носять кольорові кефії, які притримуються чорними шнурами.

Батьківщина їхня на воді, — вона охоплює площу в 10.000 кв. кілометрів. Ніхто не знає точно, скільки тут живе людей, але за сотні років, ця країна є пристановищем для гнаних. Як сотні років тому, ці водяні араби живуть в очеретяних хатах. Хати стоять на фундаменті з бамбука й очерету. Фундамент із хатою з'єднаний шнурами до чотирьох пальм, які вже давно раніше посаджені на кожному куті, місця будови.

Як приходить вода, то вона піднімає хату вгору, але вирвати її не може. Існують цілі селища з такими пливучими хатами. В деяких селах стоять розкішні будинки, як мечеть і школа, але живе населення в очеретяних хатах. Вузенькі водяні вулиці (чужинцеві легко заблукати у цьому лабіринті води), але ці водяні вулиці сполучують села між собою. Очеретяні човни бувають до 10 метрів довжини й вони плывуть легко і швидко по цих вузеньких вулицях. У часи приливу води, водяні араби ідуть на охоту й ловлять рибу. В сухий час вони працюють на своїх полях. У болотах сотнями рухаються дикі кабани й тисячі-тисяч птахів — дикі гуси, журавлі й качки. Де вода, а не болота, там цілий рік багато риби. Птахів вони ловлять волоссями кінського хвоста, кладуть на землю сільце з кінського хвоста, сиплять на нього зерна. Птахи клюють їх,

заплутуються ніжками у волоссях хвоста й не можуть відлітати.

Живуть ці араби замкнуто, далеко від оточуючих їх сусідніх країн і мають власні звичаї і традиції. Подружжя не носять персня, але коли чоловік іде на полювання, або ловити риби, то він вдягає на свій мужеський одяг якунебудь річ із одягу дружини. Це означає, що він є одружений і інших жінок знати не бажає.

Так, ми відвідали Мекку, бачили багато чудернацьких речей, бачили силу різноманітних людей і стільки досі нам невідомих звичаїв і традицій людей, але, Боже мій, скільки ще залишилося дізнатися. . .

Настав нам час повернутися додому, в наш готель в Єрусалимі.

Переїжджати контрольні пункти якої б то не було держави, не дуже приємно. Душа випада, бо не знаєш, про що з ними говорить гаджа Магомет Мугу, там коло шлягбавму. Й коли озброєний вояк замахає рукою — «проїжджайте!» — душа знову ожива. Перехреститися і скажеш: «Господи, дякую Тобі! Захисти нас і далі!».

Нарешті ми повернулися до свого готелю «Метрополь». Були стомлені й настрашені різними несподіванками на своєму шляху. Наша група прочан нас вітала. Англійські священики і єпископ привітали нас своїми духовними словами. Господар готелю пустив у рух свій обслуговуючий персонал і був зготовлений гостинний обід для всіх тих, які вітали, які чекали на наш поворот.

Всі дякували гаджі Магомет Мугу за його здібність провести нас по такому тяжкому триденному шляху і щасливо повернутися.

Були такі, які не надіялися на наше повернення, але були й такі, що подумали: «чому не вони поїхали?». . . В центрі уваги був гаджа Магомет Мугу, та ми двоє — єдині чужинці в нашій групі прочан. Але диво, яка

могутня сила нас сполучала — нас, людей різної культури, різних традицій і різної релігії. . .

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

Сьогодні ми маємо вільний день і дістали дозвіл ходити й розглядати те, що кого цікавить.

Ранок був прекрасний. Нічна прохолода ще трималася в повітрі, але Єрусалим уже не спав. Пекар розвозив свіжоспечений хліб, а ослик уже навантажений баками з молоком, та ще й із погоничкою бедуїнкою на спині, цокав своїми копитцями по кам'яних вулицях Єрусалиму.

З вікна ми дивимося в останній раз на другий бік вулиці, через дахи будинків на гору, на Голгофу. Сходяче сонце заливає золотом Пусту Могилу. Вище піднімається воно. Засяяв Золотий храм на горі, засяяв увесь Єрусалим.

Ми з мужем спустилися униз в їдальню. Ще не було нікого, але обслуговуючий персонал уже був зайнятий, кожний своєю працею. Ми добре поснідали й вийшли на вулицю Салех-Еддін. Дійшли до пошти і перейшли через широку вулицю Султан Сулеймана до воріт Ірода. Тут в цей час, іще дуже ранній час, уже рухався наряд. . . Перед самими ворітьми Ірода, сиділи, підібравши ноги, старі араби — хто мовчки, а хто держав маленьку чорну книжечку в руках і бурмотав слова своєї молитви, готовлячись до Останнього Суду. . .

В старий Єрусалим, крізь ворота, поспішали крамарі з товаром. Навколо чувся запах смаженої баранини, кави та різних страв. Коло скляної банки з булькаючої в ній водою сиділи араби й курили, посмоктуючи гумову рурку.

Ми пішли далі, до Дамаських воріт, і тут рух був також цілком жвавий — крамарі, ченці, школярі, араби, жиди і християни — всі поспішали до місця своїх дій. Перед ворітьми стояли рядами самоходи таксівкарів. З одним із них ми домовилися їхати до селяця

Єммаус — 7 кілометрів від Єрусалиму. Шофер вирішив показати нам Єрусалим.

Ми їдемо по розкішній вулиці Гатіват Гатсанганім до монастиря Св. Хреста, тут повернули вправо, їдемо далі. Перед нами Кнессет — парлямент, жидівський університет, гора Герцьль і Єрусалимський ліс. Шофер вів авто повільно, щоб ми змогли все розглядати, і ввесь час розказував про все те, що нас цікавило. Від нього ми дізналися, що через кожні три роки випадає в Єрусалимі сніг.

Ми виїхали з Єрусалиму і їдемо по Юдейських горах. Ліворуч віддаляється від нас сельце Ейн-Керем, де народився Іван Хреститель. Останнім пунктом від цього маленького сельця, з яким розпрощався наш зір, була маленька церква із хрестом, яка стоїть над домом, де був народжений Іван Хреститель.

Покручені шляхи по горах Юдейських... голі каміння та спалена сонцем травка...

Доїхали до Абу-Гош. Посьогодні збереглася тут римська фортеця й церква хрестоносців. Із цього маленького міста цар Давид переніс святий кивот до Єрусалиму. Півмилі ми не доїхали до Єммаус, як шофер зупинив самохід. »До Єммаус ідіть пішки — сказав він, — я вас там зустріню«.

І ми пішли. Ідемо по горах вузенькою стежкою, по каміннях, по спаленій сонцем траві й по гарячому сипучому піску. Ноги грузнуть у ньому, гарячий пісок також у повітрі, палить обличчя, але ми їдемо... Ступаємо по стопах Того, хто йшов після Розп'яття із двома учнями. Кожний крок нагадує нам, що тут ішов Христос по цих гарячих каміннях, по цій вузенькій доріжці. Тепер ступаєм ми і здається нам і відчувається присутність Його...

Ми підходили до Єммаус, дійшли до церкви, й тут нас зустрів наш шофер з автом. В церкві якраз ішла католицька Служба Божа.

Біля церкви крамниця, люду в ній дуже багато, кож-

ний купляв щось на згадку. Ченці продавали крам свого виробництва — із перлямутру, з оливкового дерева та чудові вишиті українські сорочки.

Де Христос вечеряв і ламав хліб перед учнями, там тепер маленька їдальня. Ми зайшли туди напитися свіженької води.

Вже вечоріло, й шофер гукнув, щоб їхати додому, в Єрусалим. Самохід їхав повільно, й ми дивилися назад на Єммаус, який віддалявся, на скелясту пісчану доріжку по горах Юдейських, поки не сховалося все від наших очей в тумані південної ночі. . .

В Єрусалимі наша група прочан вже пакувалася, й ми почали робити те саме, а ранком, ще до світанку, виїхали з Єрусалиму. Шлях опускався все нижче й нижче, по охрових горах Юдейських, в напрямку до Середземного моря, до аеропорту.

Свята Земля! . . З чотирьох кінців світу ідуть сюди по шляхах Біблії прочани, щоб побачити своїми очима те, що написано на сторінках біблійної історії — джерела християнства. Безліч мільйонів людей ішли до Галілеї, ходили по березі озера Генесарет, піднімалися на гори Юдейські і проходили вулицями Єрусалиму. Приходили пішки, інші верхи на конях, як військо. Але більшу частину людей-прочан, освітлювала ідея й бажання ступити своїми ногами по стопах Ісуса Христа. І ми з мужем прибули сюди, щоб стати власними ногами у стопи Його, щоб іти по Шляху Страждання й уклонитися Гробу Господньому.

Ми бачили те, що хотіли бачити, й побачили ще те, про що не мріяли бачити в цій чудовій і дивній країні трьох великих релігій, таких схожих між собою і таких різних. . . Свята Земля! . . Якою маленькою крапкою є людина перед Тобою! . . Незабутня подорож — Свята Земля — край блаженства, мрії і чудес Христових, де ми молилися в церквах — Блаженства, Отче Наш, Гріб Господній, Тайна Вечеря. . . Молилися прочани різної віри, молився кожний так, як вірив. . . і ніхто не може повернутися додому зі Святої Землі, щоб

не укріпився і не просвітлішав духовно, в поглядах своїх.

Між Хевроном і Єрусалимом, де колись пусті охрові гори Юдейські були притулком для кочівних народів — бедуїнів, циганів і інших, тепер серед виноградників на горах стоїть невеликий, із відкритою фронтовою фасадою, будинок. Серед каміння стирчать кущики й дерева з дуже жорсткими і, якби зав'ялими, сивими листочками. Із будинку несеться міцний запах хемікатів. Перед відкритим горном працюють складуви.

Гарні кухолі й вази різноманітної форми й розміру, готові для продажу. І кожний прочанин купляє собі на згадку щось із цих чудових речей. Але залишається ще інша згадка. Тут, тоді в порожніх горах, римляни знайшли цигана, який кував цвяхи для Розп'яття Христа.

Маленька православна церква. Побудована вона в 4-му столітті. Письмена говорять, що на цьому місці, на кам'яних сходах, не раз Христос ділив їжу своїх учнів. На мозаїчній підлозі церковці є зображення водяних птахів і рослин, а місцями образи п'яти хлібів і двох риб. Нема нікого в цій церкві... вона залишена й забута... Лише хвилі озера Генесарет забирають від неї камінь за каменем... зі сходів, на яких стояв Христос...

Нам не дозволили більше розглядати, бо там, у кущах, в печерах гори, а часом у самій церкві ховаються партизани-терористи.

Сумно дивляться навколо порожні вікна дзвіниці... Лише Святий хрест на копулі цієї дзвіниці стоїть як перст пророка, піднятий до неба. Вказує усім, що Бог — це Єдина Сила у Вселенній і лише Він дарує мир, якого людство не може знайти...

На Близькому Сході всі говорять, що мир потрібний справедливий і зрозумілий для поняття кожного народу. Але багато чути слів ненависти навколо. Два народи — історія яких тримає свої корені глибоко і спі-

льно в основі віри в Єдиного Бога, — самі себе тягнуть у смертельний конфлікт і забувають, що дійсний і довгий мир досягнеться не насильством, не владою, але духовною силою, бо лише оборона — ще не є перемога в боротьбі. Але недостатньо любити свого ворога і так над ним — тим і зупинитися — треба ненавидіти ті злі дії, які він робить і їх знищувати. . .

В жовтні 1971 року, король Гуссейн Йорданський звернувся до християн, живучих в Ізраїлі, і сказав, що мусулмани, а також християни й жиди є »Нарід Книги«. Для нас, мусулман, таким чином, їхні патріярхи і пророки є також і наші. Для нас, Ісус Христос був більше, як пророк. . . Ми призиваємо також Народження від Пречистої Діви Марії. Таким чином Святі місця Юдаїзму і Християнства є також і нашими. . .

І то був Єрусалим, до якого мусулмани йшли до молитви, раніше, як до Мекки. Століттями признавалися християнським церквам наш захист і наш догляд над ними. . . Це відноситься, наприклад, до родин арабів, яким довірялися ключі від Гроба Господнього — і це є довір'я. Ми його ніколи не віддамо. . . Але все це забрано від нас, по законах ізраїльського уряду. . .

Тепер я звертаюся до вас, християн, як до віруючих у Бога, підняти свої голоси, щоб урятувати наше спільне наслідування. . .

Єрусалим був завжди Містом Миру, але став містом сварки й ненависти. . . Давайте всі, спільно, рятувати Єрусалим для людства!

Підпис — (Гуссейн).

Говорив король Гуссейн англійською мовою і слова його закріплені власноручним підписом:

Добрі слова сказав король Гуссейн, але в 1975 році преса повідомила, що у Тріполі мусулмани вбивають християн. . . Чому? . . . Хоч тепер уже не чути крику, що треба жидів затопити в Середземному морі, але досі злою зброєю руйнуються Святі місця й руйнується дорога в Дамаск, яка є символом повороту релігійного досягнення — (Савле, Савле, за що ти Мене переслідую-

еш?). Чому ця дорога мусить бути розбурхана й засипана уламками, сміттям модерної техніки війни?.. Чому?.. Прочанинові-християнину, пройти цим шляхом — залишається мрією. . .

(Хіба ж Гуссейн не знає, що сьєвом півмісяця на міцних мечетах — він пригнічує вмираюче християнство?). Але віра прочанина міцна. Прочанин шукає шлях до святих місяц, він несе дари і приносить жертву, він молиться, молиться щиро до Всевишнього Бога.

Безбожники говорять, що страх перед природою принаджує віруючих, споконвіку, молитися і приносити жертву, але чому ж безбожники, тепер, поклоняються кам'яним, дерев'яним і бронзовим богам — статуям, приносять їм жертву, поклоняються перед »вічним огнем?«. Тепер же природа усім відома й вона досліджена — перед ким вони мають страх? Хто або що принаджує їх це робити?..

Свята Земля. . . Ми тебе побачили такою, якою ти збереглася, зі всіми змінами, будовами й перебудовами від часів Христових до другої половини ХХ століття. . . Й ми дізналися із записів щирих прочан, які проходили тут століттями, про всі поступові зміни, перебудови та знищення, які вимагалися під впливом дії неспокою і нищівних воєн руху історії. . .

Що зобачить прочанини-християнин, як буде йти на Святій Землі по стопах Христа у ХХІ столітті?.. Багато змін знайде, багато перебудується, а ще більше знищиться. . .

Але віра прочанина міцна, й він знову буде йти. . . І він знайде шлях по Біблії, де від самого початку записане правдиве слово історії людства тому, що Омега, як і Альфа — кінець і початок належить лише Богові.

Прийде час, як із висот Київських гір будуть знову йти паломники, по тому шляху, по якому йшов до них Андрій Первозванний і поставив хрест на горах Київських. І прийде час, коли знову вдарять дзвони Св. Софії!

